

THE

KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 78.

(Nyaya Section, No. 11)

माथुरीपञ्चलक्षणी

नेपालदेशीयेन श्रीमदुमानाथोपाध्यायेन विरचितया
व्याप्तिचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया सहिता

तथा

माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्

पं० श्रीहरिरामशुक्लविरचितव्याख्यया सहितं संशोधितञ्च
श्रीहरिहरशास्त्रिसङ्कलितपञ्चलक्षणीमाथुरीक्रोडपत्रेण च समलङ्कृतम् ।

आत्मानन्द आरुड स्वामी
प. गौ. पोष्ट, गौ. ता. मा. जि. मिदर
मैथिल स्टेट

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Vidya Vilas Press,
North of Gopalmandir, Benares City.

1930.

[ALL RIGHTS RESERVED BY THE PUBLISHER]

आत्मानन्द आरुड स्वामी

प. गौ. पोष्ट, गौ. ता. मा. जि. मिदर

THE
KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 78.

(Nyaya Section, No. 11)

आत्मानन्द आरुड स्वामी

मु. गौ. पोष्ट, मो. ता. भा. जि. वि.

बैरह स्टेट

THE
MATHURI PANCHALAKSHANI

With a Commentary by

PANDIT SRI UMĀNATHA ARJYĀLA

Edited with the—

MATHURISINHAVYAGHRALAKSHAN COMMENTARY

By

PANDIT SRI HARIRAM SHUKLA

and

MATHURIPANCHALAKSHANIKRODAPATRA

Collected by

PANDIT HARIHARA SASTRI

B. H. U.

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Vidya Vilas Press,

North of Gopalmandir, Benares City.

1930.

[ALL RIGHTS RESERVED BY THE PUBLISHER]

आत्मानन्द आरुड स्वामी

मु. गौ. पोष्ट, मो. ता. भा. जि. विदर

बैरह स्टेट

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press. Benares,*

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:

GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,

POONA.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

७८

न्यायविभागे (११) एकादशं पुष्पम् ।

माथुरीपञ्चलक्षणी

नेपालदेशीयेन श्रीमदुमानाथोपाध्यायेन विरचितया
व्याप्तिचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया सहिता

तथा

माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्

पं० श्रीहरिरामशुक्लविरचितव्याख्यया सहितं संशोधितञ्च
श्रीहरिहरशास्त्रिसङ्कलितपञ्चलक्षणीमाथुरीकोटपत्रेण च समलङ्कितम् ।

प्रकाशक—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविलासप्रेस, गोपालमन्दिरके उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

१९८६

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

आत्मानन्द आरुड

मु. गौ. पोष्ट, मो. ता. भा. वि.

मैसूर स्टेट

आत्मानन्द आरुड

मु. गौ. पोष्ट, मो. ता. भा. वि.

मैसूर स्टेट

इस कार्यालय द्वारा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “काशीसंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

माथुरी पञ्चलक्षणी ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः, न तावद-

अनुमानप्रामाण्यं निरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते । 'नन्वि-
त्यादिना' । अनुमितिहेतुरित्यस्यानुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेतुरित्य-
र्थः । व्याप्तिज्ञान इत्यत्र च विषयत्वं सप्तम्यर्थः, तथा चानुमा-
ननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । अनु-
माननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथना-
दनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे उपोद्धात एव सङ्गतिरिति
सूचितमिति प्राहुः । उपपादकत्वं चात्र ज्ञापकत्वम् ।

केचित्तु अनुमितिपदमनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरम्, तथा चानु-
मितिनिष्ठेतरभेदानुमितौ यो हेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मज्ञानज-
न्यज्ञानत्वरूपः तद्घटकं यद्व्याप्तिज्ञानं तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः,
घटकत्वार्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासात्, तथा च प्रागुक्तानुमितिलक्षणे उपो-

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ माथुरीपञ्चलक्षणीव्याख्या ।

अनुमानप्रमाणम् प्रमाणाभासत्वात् प्रमाणमितिकारणतावच्छेदकधर्मशून्यत्वात्
व्याप्तिज्ञानशून्यत्वादिति यावत्, इत्येवं चार्वाकमतं व्याप्तिसाधनेनानुमानप्रामाण्यं व्यव-
स्थाप्य पूर्वग्रन्थे चिन्तामणिकारा निरास्थित्यभिप्रायकं पदमुपन्यस्यन्ति मथुरानाथाः, अ-
नुमानप्रामाण्यं निरूप्येति । उपोद्धात इति । तत्त्वं च प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वम् ।

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्धातं विदुर्बुधाः ॥ ३ ॥

इतरभेदानुमिताविति । अनुमितिरितरभिन्नां साध्यव्याप्यहेतुमान्यश्च इत्याकारक ज्ञा-
नजन्यज्ञानत्वादित्यनुमितावित्यर्थः । घटकमिति । तत्त्वं च तद्विषयिताव्यापकविषयिता-
निरूपकत्वम् । तद्विषयिताव्याप्यविषयितानिरूपकत्वं घटितत्वम्, यथा रामशब्दघटकत्वं
रेफादौ । तत्र रामशब्दनिरूपितविषयिताव्यापिका या विषयिता सा रेफनिरूपितविषयि-

व्यभिचरितत्वम्, तादृि न साध्याभाववदवृत्तित्वम् ।

द्धात एव संगतिरत्र सूचितेत्याहुः ।

न तावदिति । 'अव्यभिचरितत्वम्' अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यम् । तत्र हेतुमाह । तद्धीति । हि यस्मात्तदव्यभिचरितत्वं नेति सर्वत्र सम्बध्यते । तथा च व्याप्तिर्यतः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न अतोऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा नेत्यर्थः पर्यवसितः । विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुता प्रसिद्धैवेति न ननूद्वयोपादानमनर्थकमिति विभावनीयम् ।

साध्याभाववदवृत्तित्वमिति । वृत्तम् वृत्तिः, भावे निष्ठाप्रत्ययात् । वृत्तस्याभावोऽवृत्तम्, वृत्त्यभाव इति यावत् । साध्याभाववतोऽवृत्तं साध्याभाववदवृत्तं, तद्यत्रास्ति तत्साध्याभाववदवृत्ति, मत्वर्थीयेनूप्रत्ययात्, तस्य भावः साध्याभाववदवृत्तित्वम् । तथा च साध्याभाववद्वृत्त्यभाववत्त्वमिति फलितोर्थ इति प्राञ्चः ।

ता तन्निरूपकत्वं रेफस्येति तत्र व्यापकत्वम्प्राप्तम् । तच्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, प्रकृते रेफविषयितायां रामशब्दनिरूपितविषयिताधिकरणं यद्रामशब्दविषयकं ज्ञानं तन्निष्ठो योऽभावः स रेफविषयित्वाभावो न जातस्तत्र रेफविषयित्वस्यैव सत्त्वात्, जातश्च घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगित्वं घटे अप्रतियोगित्वस्य रेफविषयितायां सत्त्वात्, तन्निरूपकत्वस्य च रेफादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः (१) व्याप्तिपदार्थः अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यो न साध्याभाववदवृत्तित्वादिप्रतियोगिकभेदकूटवत्त्वादित्यनुमानाकारो 'व्याप्तिर्यत' इत्यादिपङ्क्त्या लभ्यते । प्रसिद्धैवेति । यथा पर्वतीयादिवह्नि-विशेषाभावकूटैर्वह्निसामान्याभावो बोध्यते । का व्याप्तिरित्युक्तावनुमानप्रामाण्योपपादक-

(१) प्रसङ्गाच्छिष्यबुद्धिवैश्यार्थं विषयादिपदार्थः प्रदर्श्यते तथाहि विषयास्त्रिविधाः । प्रकारसंसर्गविशेष्यभेदात् विषयताऽपि त्रिविधा प्रकारतासंसर्गताविशेष्यताभेदात् प्रकारात्मके विषये ज्ञानस्य सम्बन्धः प्रकारता । संसर्गरूपे विषये ज्ञानस्य सम्बन्धः संसर्गता । विशेष्यरूपे विषये ज्ञानस्य सम्बन्धः विशेष्यता । ज्ञाने विषयस्य सम्बन्धो विषयिता । सापि त्रिविधा प्रकारतासंसर्गताविशेष्यताभेदात् प्रकाराख्यविषयस्य ज्ञाने सम्बन्धः प्रकारिता । संसर्गाख्यविषयस्य ज्ञाने सम्बन्धः संसर्गिता । विशेष्यरूपविषयस्य ज्ञाने सम्बन्धो विशेष्यिता । यद्धर्मविशिष्टस्य येन सम्बन्धेनान्वयस्तन्निष्ठप्रकारतायाः स धर्मः स च सम्बन्धोऽवच्छेदको भवति यथा नीलो घटः इत्यत्र नीलपदार्थनिष्ठप्रकारताया धर्मविधयाऽवच्छेदकं नीलत्वम् सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकोऽभेदसम्बन्धः । तथा च नीलत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताको बोधो नीलो घट इति वाक्याज्जायते एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

तदसत् । “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः”
इत्यनुशासनविरोधात् , तत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहिर्हीतरसमासपरत्वात् ।
तच्चागुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये तद्दीधितिर-
हस्ये च स्फुटम् । अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्समासानिविष्ट-
पदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । भूतलउपकुम्भं भूतलेऽघटमित्यादौ
च भूतलवृत्तिघटसमीपतदत्यन्ताभावयोरप्रतीतेः । एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्ती-

त्वसङ्गतेरप्राप्तत्वादतोऽनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने इत्युक्तम् । न चानुमित्युपपादिका व्याप्तिः के-
त्युक्तावेव सर्वसामञ्जस्ये अलं ज्ञानान्तोपादानेनेति वाच्यम् । कथमनुमित्युपपादिका व्या-
प्तिरित्याकारकाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमेव तदुक्तमिति भावः । ननु प्रथमव्याप्तिपदोपादानस्य किं
प्रयोजनमिति चेन्न । अनुमित्यनुत्पादकस्यापि घटस्य बह्विव्याप्यधूमवान् पर्वतो घटवांश्चेति
समूहालम्बनज्ञानविषयत्वेन तत्रानुमित्युपपादकत्वाप्तिः स्यादतो व्याप्तिपदोपादानं कृतम् । त-
दुपादाने च व्याप्तिविशिष्टज्ञाने अनुमितिहेतुत्वान्वये तत्रापि अनुमित्युपपादकत्वस्यापि प्रा-
प्तत्वादुद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयव्याप्यत्वानेयमात् यथा धनवान् सुखीत्यादौ धनादेः सु-
खप्रयोजकत्वमिवेति भावः ।

बहुव्रीहीतरसमासेति । एवं च बहुव्रीहेर्मत्वर्थीयो भवत्येव अन्यथा पीताम्बरवानि-
त्यादिप्रयोगा दुर्बाराः । तच्चेति । न कर्मधारयादित्यनुशासनं च । साधर्म्येति । गुणसाध-
र्म्येत्यर्थः । ननु नञ्गुणपदयोर्बहुव्रीहिं ततो मनुष्यं ततो भावे त्वं च विधाय गुणसामान्या-
भाववत्त्वं हि गुणानां साधर्म्यमिति ब्रूते । नञ्गुणपदयोर्बहुव्रीहिमात्रेणैव विवक्षितसाध-
र्म्यलामे मनुष्यो वैद्यर्थमित्यत्र प्रतिभाति । नस्तत्पुरुषं विधाय ततो मनुष्यवित्वसङ्गतम् ,
अनुशासनविरोधात् । नञ्समासेऽगुणपदेनागुणवत्त्वस्याबोधनेन साधर्म्यप्रतिपादनस्यैव
भङ्गापत्तेश्च । गुणप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्यबोधनेन द्रव्यादावतिव्याप्तेर्गुणादावव्याप्तेश्च । क-
र्मधारयं विधाय मनुष्यविधाने वृत्तिद्वयं कल्पनीयम् , बहुव्रीहिमात्रकल्पने मत्वर्थे बहुव्री-
हिरितिबार्त्तिकबलेन मत्वर्थस्य भानसम्भवादेक्यैव बहुव्रीहिवृत्त्या वृत्तिद्वयप्रतिपत्तिस्ता-
र्थलभादिति लाघवमूलकमेतदनुशासनम् । कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरपरत्वे तु, पीता-
म्बरवानित्यादौ बोधवैलक्षण्यमेव प्रयोजकमितिदिक् ।

यत्र रुदिशकस्यासर्पजातिविशेषवाचकः कृष्णसर्पशब्दस्तत्र बहुव्रीहिणा विशेषजाते-
रप्रतिपत्तेस्तत्प्रतिपत्तये कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयो भवत्येव । यथा कृष्णसर्पवान् देशः ।

तत्समासानिविष्टेत्यादिग्रन्थस्यायं भावः । अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्स-
मासघटक्रीभूतपदाप्रतिपाद्यार्थविषयकबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । तेन तत्समासानिविष्ट-
समीपपदप्रतिपाद्यसामीप्यरूपार्थान्वयस्यव्युत्पन्नत्वेऽपि नोपकुम्भमित्यादिसमासस्य तत्स-
मासत्वहानिरिति बोध्यम् ।

आत्मानन्द आरुह स्वामी

ब. गौ.पोष्ट, मो.ता.भा.त्रि. विदर

त्यव्ययीभावानन्तरं साध्याभाववतोऽवृत्तिरिति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तम् ।
वृत्तौ साध्याभाववतोऽन्वयानुपपत्तेः । अव्ययीभावसमासस्याव्ययतया तेन
समं समासान्तरासम्भवाच्च । ननुपाध्यादिरूपाव्ययविशेषाणामेव समस्य-
मानत्वेन परिगणितत्वात् ।

वस्तुतस्तु साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति त्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीह्यु-
त्तरं त्वप्रत्ययः, साध्याभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः, अन्वयश्चास्य
वृत्तौ । तथा च साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्त्यभाववत्त्वमव्यभिचरित-
त्वमिति फलितम् । न च व्यधिकरणबहुव्रीहिश्च न सर्वत्र साधुरिति
वाच्यम् । अयं हेतुः साध्याभाववदवृत्तिरित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना
गत्यन्तराभावेनात्रापि व्यधिकरणबहुव्रीहेऽसाधुत्वात् ।

साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः ।
तेन धूमवान्वन्हेरित्यादौ धूमाभाववज्जलहृदादिवृत्त्यभावस्य धूमाभाववद्वृ-
त्तित्वजलत्वोभयत्वाद्यवाच्छिन्नाभावस्य च वन्हौ सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।
साध्याभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया, तेन वन्ध्यभा-
ववति धूमावयवे जलहृदादौ च समवायेन कालिकविशेषणतादिना च धूम-

एतेनेति । तादृशपदार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन । तमेवार्थं स्फुटयति । वृत्तौ साध्याभा-
ववत इति । यदि भूतलोपकुम्भं भूतलाघटमित्यादि प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वमित्याग्रहश्चे-
त्तदा पूर्वोक्तयुक्त्या खण्डनं न सम्भवति तदाप्याह । अव्ययीभावसमासस्येति । अस-
म्भवाच्चेति । सामर्थ्याविरहादेवेत्यर्थः । भूतलोपकुम्भमित्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वे
अव्ययीभावसमासस्याप्यव्ययत्वेन तेन समं समासान्तरासम्भवात् तत्र प्रयोगस्य प्रामाणि-
कत्वं न स्यादित्यर्थं मनसि निधायाह । नब् उपाध्यादीति । तथा च अव्ययीभावसमास-
घटकव्याकरणपरिगणिताव्ययेन सममव्ययीभावसमासातिरिक्तसमासान्तरस्य सम्पत्तिर्न
भवतीति नियमार्थः । एवं च उपकुम्भमित्यस्य अव्ययत्वेऽपि व्याकरणपरिगणितत्वाभा-
वात् शिष्टप्रयोगानुसारेण तेन समं समासान्तरस्य सम्पत्तिर्भवत्येव, साध्याभाववतोऽवृत्ति
यत्रेति तु प्रामाणिकमेव नास्ति विवादग्रस्तत्वादिति दिक् ।

वह्नौ सत्त्वेऽपि नातिव्यप्तिरिति । सध्याभावनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूप-
यिता या अधिकरणनिष्ठावच्छेदकता तादृशावच्छेदकताभिन्नं यत् वृत्तितात्त्वनिष्ठावच्छेदकता-
भिन्नावच्छेदकत्वं तदनिरूपिता या प्रतियोगिता तन्निरूपिताभावत्वेनैव तादृशवृत्तित्वाभावस्य
निवेशः । ननु साध्याभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या अधिकरणनिष्ठावच्छेदकता तादृ-

स्य वृत्तावपि न क्षतिः । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । तेन बन्दिमान् धूमा-
दित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन बहिसामान्याभाववति संयोगसम्बन्धेन
तत्तद्बहिर्व्यवहारजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च पर्वतादौ संयोगेन धूमस्य
वृत्तावपि न क्षतिः ।

ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयि-
त्वाव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वजात्या-
देर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः । न च साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषण-
ताविशेषेण विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वात्यन्ताभाववान्ध-
टान्योन्याभाववान्वा पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेर्विशेषणतावि-

शावच्छेदकतानिरूपिता सती वृत्तितात्त्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या प्रतियोगिता तन्निरूपका-
भावत्वेन । तथा च नातिव्याप्तिरिति भावः । धूमवान्बहोरित्यादौ धूमाभावनिष्ठा याऽवच्छेद-
कता तादृशावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता जलहृदादिनिष्ठा तन्निरूपितैवाधिकरणनिष्ठा-
वच्छेदकता जातेति नातिव्याप्तिः । उभयाभावमादायापि नातिव्याप्तिः धूमाभावनिष्ठा-
वच्छेदकताभिन्ना या घटत्वादिनिष्ठावच्छेदकता तदनिरूपिता या अधिकरणनिष्ठावच्छेद-
कता तद्विज्ञोभयत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपितैवोभयनिष्ठा प्रतियोगिता जातेति नाति-
व्यप्तिरिति बोध्यम् ।

न क्षतिरिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्माव-
वच्छिन्नप्रतियोगिता (१) काभावाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वा-
भाववत्वं लक्षणम् ।

। जात्यादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिरिति । येन सम्बन्धेन यस्य यत्र सत्त्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतदभावस्य तत्र स्वरूपेण अविद्यमानत्वात् ; यथा संयोगसम्बन्धेन बहोः
पर्वतादौ सत्त्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबह्व्यभावस्य पर्वतादौ स्वरूप-
सम्बन्धेन अविद्यमानत्वं, एवं समवायेन गुणत्ववाते ज्ञाने समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकगुणत्वाभावस्य स्वरूपेणाविद्यमानत्वेऽपि विषयित्वसम्बन्धेन गुणत्वाभावस्य वि-
द्यमानत्वात्तत्र ज्ञाने च ज्ञानत्वस्य समवायेन विद्यमानत्वादेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव सत्त्वेन वृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादव्याप्तिरिति भावः । अव्याप्यत्वं नाम
स्वाभाववद्वृत्तित्वम् ; धूमाभावाभावो हि धूमस्तद्वृत्तित्वस्य बहौ सत्त्वाद्दधूमाभावान्या-
प्यत्वं तस्य । बह्व्यभाववद्वृत्तित्वाद्बह्व्याप्यत्वं धूमस्य, एवं समवायेन सत्तावत्त्वेऽपि द्वय्या-

शेषसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य सप्तमपदार्थस्वरूपत्वात् । तस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वनये तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । तादृशसम्बन्धश्च बाहिमान् धूमादित्यादिभावसाध्यकस्थले विशेषणताविशेष एव । घटत्वात्यन्ताभाववान्पटत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव । समवायविषयित्वादिसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसमवाया-

दौ अव्याप्यत्वसम्बन्धेन सत्ताभावरूपसाध्याभावस्य सत्त्वात्तत्र च समवायेन जातिरूपहेतोर्विद्यमानत्वादव्याप्तिरिति भावः । अप्रसिद्ध्येति । घटत्वजातिरूपस्य साध्याभावस्य तु समवायेनैव घटादिरूपमधिकरणं प्रसिद्धम् । जातेः स्वरूपसम्बन्धेनाधिकरणन्तु अप्रसिद्धमेवेति भावः । समवायेनैव घटत्वाधिकरणं घट इति यावत् । अतिरिक्तत्वाभ्युपगमादिति । प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपादिति शेषः । एवं च प्रकृते घटत्वात्यन्ताभावः पटनिष्ठस्तदभावश्च स्वरूपेण सम्बन्धेन घटे तत्र पटत्वस्यासत्त्वेन नाव्याप्तिरिति भावः ।

अथ प्रमेयवद्वा न घटत्वात् इत्यादौ समवायेन साध्यतायां वस्तुमात्रस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वेन तन्निष्ठावच्छेदकताभिभावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न । साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वात् । विशिष्टान्यत्वघटकवैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्यं स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वघटकवृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । एवं च साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकता घटत्वनिष्ठावच्छेदकता जाता तस्यामवच्छेदकतायां स्वसामानाधिकरण्यविरहात् तादृशावच्छेदकत्वानिरूपिताप्रतियोगिता बहिर्निष्ठा प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपकोऽभावो बहुधभावस्तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । प्रमेयवद्वा न घटत्वादित्यत्र च साध्यतानिरूपिता याऽवच्छेदकता सा प्रमेयत्ववच्छिन्ना प्रमेयनिष्ठाऽवच्छेदकता तादृशावच्छेदकताविशिष्टान्या या अवच्छेदकता सा घटत्ववाचास्तीत्याकारकाभावीयप्रतियोगितानिरूपिता घटत्वत्वावच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकता तस्यामवच्छेदकतायां प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठावच्छेदकतायाः सामानाधिकरण्यस्य तदवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेऽपि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वविरहात् । कुतः स्वं प्रमेयत्वाच्छिन्नप्रमेयनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकं प्रमेयत्वं तदनवच्छेदकं च घटत्वत्वादिकं तदवच्छिन्नत्वमेव घटत्वनिष्ठावच्छेदकतायामिति तदनवच्छिन्नत्वविरहात्, अतः तस्यामवच्छेदकतायां

दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन योऽभावः सोपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतः, तदीयप्रतियोगितावच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे ज्ञानत्वादिवृत्तेरव्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम् । साध्यसामान्यीयत्वञ्च यावत्साध्यनिरूपितत्वं, स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्व-

विशिष्टत्वं नास्तीति विशिष्टान्यत्वं समायातं तदनिरूपितप्रतियोगिताको योऽभावः स च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयवदभावस्तदधिकरणं यज्जात्यादिकं तद्वृत्तित्वं घटत्वे नास्ति अतस्तदभावस्य घटत्वे सत्वाल्लक्षणसमन्वयो जातः ।

स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं । भेदप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धश्च निरूपकत्वमेवेति भावः । साध्यतावच्छेदकसमाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकीभूता या प्रतियोगिता सा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावाभावनिरूपिता कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाभावनिरूपिता न जाता कुतः साध्यतावच्छेदकस्य यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावाभावे सत्त्वं तथा अन्यस्मिन्नपि प्रमेये सत्त्वं स्यात्, तत्र निरूपकत्वसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिरूपितप्रतियोगितावाच्चेति भेदस्य प्राप्तत्वात् भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकेन सह विरोधत्वात् । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धश्च निरूपकत्वमेव; यन्निरूपितत्वं यत्र तन्निरूपकत्वं तत्र यथा बह्व्यभावनिरूपितप्रतियोगितायां बह्विनिरूपितत्वं वर्तते बह्वापि बह्व्यभावनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकत्वं वर्तते प्रमेयवान् ज्ञानत्वादित्यादां च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः प्रमेयाभावस्तस्य च यः कालिकेनाभावस्तन्निरूपितत्वमेव नतु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावनिरूपितप्रतियोगिताको यः स्वरूपेणाभावस्तादृशाभावनिरूपितत्वं । तथा च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिरूपितप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः प्रमेयाभावः तस्य च यः कालिकेनाभावस्तत्रैव सत्त्वम् । नतु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः प्रमेयाभावस्तस्य च यः स्वरूपेणाभावस्तत्र, तथाच साध्यतावच्छेदकप्रमेयत्वाधिकरणं यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिरूपितप्रतियोगिताकाभावस्तथा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावाभावोऽपि तत्र निरूपकत्वसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिरूपितप्रतियोगित्वस्याविद्यमानत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिरूपितप्रतियोगितायां अतः सा प्रतियोगिता न साध्यसामान्यनिरूपिता जाता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणं यज्जात्यादिकं तद्वृत्तित्वाभावस्य ज्ञानत्वहेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो गृह्यते तदभावनिरूपिता तत्सम्ब-

मिति यावत् । अस्यैकोक्तिमात्रपरतया गौरवस्यादोषत्वात् । अनुमितिकारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थले अभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याभावाधिकरणत्वमभावसाध्यकस्थले च यथायथं समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयम् । साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदात् ।

न च तथापि घटान्योन्याभाववाप्यपटत्वादित्यादावन्योन्याभावसाध्य-

न्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिता भवति, यथाऽत्रैव कालिकमम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकः प्रमेयाभावाभावो गृह्यते तदभावनिरूपिता कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगिता भवति, स्वस्य प्रतियोगित्वस्यानिरूपकं स्वानिरूपकं स्वानिरूपकं साध्यं यस्य प्रतियोगित्वस्य तत्त्वानिरूपकसाध्यकं तस्माद्भिन्नं तस्य भाव इत्यर्थः । यथा वह्निमानित्यादौ वह्नयभावनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकमेव वह्नयभावभावो वह्निरूपः साध्यः तथा च स्वानिरूपकसाध्यकत्वे सति न स्वानिरूपकसाध्यकमिति स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वं समायातम् । स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकवह्नित्वाधिकरणवह्निनिष्ठभेदः पटभेदस्तत्प्रतियोगिता पटनिष्ठा तदवच्छेदकत्वं पटत्वे भेदप्रतियोगितानवच्छेदकीभूता च वह्नयभावनिष्ठा वह्निनिरूपिता प्रतियोगिता प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धेन वह्नयभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । तथा साध्यतावच्छेदकं घटत्वाभावत्वं तदधिकरणं घटत्वाभावस्तत्र यो भेदः पटाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकारको भेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं पटाभावनिष्ठप्रतियोगितायां तदनवच्छेदकत्वं घटत्वाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितायां तदवच्छेदकसम्बन्धश्च समवायस्तेन सम्बन्धेन घटत्वाभावाभावश्च साध्यभावो घटत्वरूपस्तदधिकरणं घटस्तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य पटत्वादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

कारणतावच्छेदके चेति । अनुमितिकारणतावच्छेदके व्याप्तिज्ञाने इत्यर्थः । ननु अनन्तान्तलक्ष्यभेदेन तत्र तत्र साध्यतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य विभिन्नतया अनेकव्याप्तिस्वरूपगौरवमाशङ्क्याह । अस्यैकोक्तिमात्रेत्यादि । साधारणोक्तिपरतयेत्यर्थः । अभावीयविशेषणताविशेषेणेति । वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकवह्नयभाववृत्तिर्या प्रतियोगिता सा साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता भवति कुतः वह्नयभावाभावनिरूपिता प्रतियोगिता वह्नयभावनिष्ठा जाता वह्नयभावाभावस्य च वह्निस्वरूपत्वात् तत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन वह्नयभावाधिकरणजलहृदादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । समवायदीति । घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपको घटत्वाभावाभावरूपसाध्याभावस्तद्वृत्तिर्या प्रतियोगिता सा साध्यसामान्यनिरूपिता भवति कुतः घटत्वाभावाभावाभावस्य घटत्वाभावस्वरूपत्वात् तस्य च साध्यस्वरूपत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च समवायस्तेन घटत्वाभावा-

कस्थले घटत्वादिरूपे साध्याभावे न साध्यप्रतियोगित्वं न वा समवाया-
दिसम्बन्धस्तदवच्छेदकः तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वादित्यन्यासिस्तदव-
स्थेति वाच्यम् । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घट-
भेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदप्रतियोगित्वात् । न
चान्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि घटादिभेदात्यन्ताभावाभावो
न घटादिभेदरूपः, किन्तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यन्ताभाव-
स्वरूप एवेति सिद्धान्त इति वाच्यम् । यथाहि घटत्वावच्छिन्नघटव-
त्ताग्रहे घटात्यन्ताभावाग्रहात् घटात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटात्य-
न्ताभावाभावो घटस्वरूपस्तथा घटभेदवत्ताग्रहे घटभेदात्यन्ताभावा-
ग्रहात् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव तदत्यन्ताभा-
वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तादृशसिद्धान्तो न युक्तिसहः ।
विनिगमकाभावेनापि घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववद्धटभेद-
स्यापि घटभेदात्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्युहत्वाच्च । अतएव तादृशसि-
द्धान्तो नोपाध्यायसम्मतः । अतएव च 'अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रति-
योगिता' इत्याचार्याः । अन्यथा घटभेदात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटभेदे
तल्लक्षणाव्याप्त्यापत्तेः अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वात्यन्ताभावे
तल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च । न चैवं घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
घटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तदत्यन्ता-
भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्स्वरूपत्वाभ्युपगमात् तद्वत्ता-
ग्रहे तादृशतदत्यन्ताभावाभावस्यैव व्यवहारात् । उपाध्यायैर्घटत्वत्वाव-

भावाधिकरणे घटे घटत्वादेरद्वैतित्वेन लक्षणसमन्वयः । साध्याभाव इति । स च घटभे-
दात्यन्ताभावो घटत्वात्मकः । न साध्यप्रतियोगित्वमिति । साध्यसामान्यं च घटभेदरूपं
तद्वैयर्थप्रतियोगिता घट एव वर्तते ननु घटत्वे अतः साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता न
साध्याभावाविच्छेदार्थः । तदवच्छेदकत्वादिति । घटभेदात्मकसाध्यसामान्यीयप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वात्, तादात्म्यसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव भेदत्वादिति भावः ।
घटस्वरूप इति । यद्वत्ताग्रहे यदत्यन्ताभावस्याग्रहस्तत्र तदभावाभावस्य तत्स्वरूपत्व-
मिति सिद्धान्तः, यगा घटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताभावस्याग्रहो घटात्यन्ताभावाभावस्य ग्रहस्तत्र

च्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वाभ्युपगमाच्च ।
 न चैवं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभा-
 वाधिकरणत्वं विवक्ष्यतां, किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
 ववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विशेषणताविशेषण साध्यत्वे
 आत्मत्वादिहेतावव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य
 विशेषणताविशेषसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया कालिकस-
 म्बन्धवद्विशेषणताविशेषोऽपि साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन
 सम्बन्धेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववत्यात्मनि हेतोरात्म-
 त्वस्य वृत्तेः । प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यपि अन्योन्याभावाभावस्ते-
 न तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
 भाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वस्य नाप्रासिद्धिः । इत्थंचात्यन्ताभाव-
 त्वनिरूपितत्वेनापि साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता विशेषणीया । अन्यथा
 घटान्योन्याभाववान्वटत्वत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः, तादात्म्यसम्बन्धस्यापि

घटाभावाभावस्य घटस्वरूपत्वमित्यर्थः, एवं घटभेदात्यन्ताभावाभावस्य घटभेदस्वरू-
 पत्वमेव नतु घटत्वात्यन्ताभावरूपत्वमिति यावत् ।

आत्मत्वप्रकारकेति । आत्मत्वप्रकारकप्रमानिरूपिता या विशेष्यता तादृशविशेष्यता-
 निष्ठा या कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपको योऽभावस्तस्य स्वरूपेण
 साध्यता । आत्मत्वस्य वृत्तेरिति । तद्विशेषणे तु प्रकृते नाव्याप्तिः कुतः कालिकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतानिष्ठप्रतियोगिताकाभावात्मकं यत्साध्यं तादृशसाध्यस्य यः
 स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः तस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकसाध्याभावतया तद्वृत्तिकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमावि-
 शेष्यत्वाभावात्मकसाध्यनिरूपिता कालिकसम्बन्धावच्छिन्नैव प्रतियोगिता तदवच्छेदककालि-
 कसम्बन्धेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात्मकसाध्याभावाधिकरणे जन्ये हेतोरात्मत्वस्या-
 वृत्तेः । तेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामिति । प्रमेयस्तादात्म्येन घटभेदवान् घटभेद-
 निष्ठतर्कितत्वादिति पक्षसाध्यहेतुविन्यासः, तथा च साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धाव-
 च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या घटभेदरूपसाध्यनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभावो
 घटभेदभेदरूपः घटभेदभेदरूपसाध्यभावे च घटभेदरूपसाध्यनिरूपितप्रतियोगित्वविरहात्
 कुतः घटभेदस्य घटभेदभेदाभावरूपत्वाभावादत आह । प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियो-

निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । यद्वा साध्य-
ताच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यायनिरुक्तप्रतियोगि-
त्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विव-
क्षणीयम् । वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणम् । एवं च घटान्योन्याभाववान् पट-
त्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः साध्यप्रतियोगित्वविरहेऽपि न क्षतिः ।
तादृशान्यतरस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् । न च तथापि
कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यन्याप्यवृत्तिसाध्यके सद्देतावग्याप्तिरिति
वाच्यम् । निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसंसर्गकनिर-

ग्यपि अन्योन्याभावाभाव इति । तथा च नाप्रसिद्धिरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वादिति । घटभेदाभावरूपसाध्याभावो घटरूपस्तद्वृत्तिर्या साध्यसामान्यघटभेदनिरूपिता
प्रतियोगिता तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्यन्तेन सम्बन्धेन घटभेदाभावाधि-
करणे घटत्वे घटत्वत्वस्य वृत्तिस्वेनाव्याप्तिः स्यात् तन्निरूपितत्वेनापि विशेषणत्वे तु नाव्या-
प्तिः कुतः तादात्म्यस्यैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वं अत्यन्ताभावत्वनिरूपितप्र-
तियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वन्तु न तस्य तत्र सम्बन्धघटकतया समवायादीनामेव प्रवे-
शात् । एवञ्च समवायेन साध्याभावरूपघटत्वाधिकरणे घटे घटत्वत्वस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरिति
बोध्यम् । इत्येवेति । अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वस्वीकारे चेत्यर्थः । यदि तु प्र-
तियोगितावच्छेदकरूपएवासौ स्यात् तदा तु नात्राव्याप्यापत्तिः । घटत्वरूपे घटभेदाभावे
या घटभेदाभावाभावनिरूपिता प्रतियोगिता तस्याः समवायस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस-
म्बन्धत्वात् । तत्र सत्त्वादिति । घटत्वे सत्त्वादित्यर्थः । तत्र घटत्वे समवायेनैव प्रतियो-
तावच्छेदकत्वम् । एवमेत्यादि । पूर्वोक्तीत्या नाव्याप्तिरिति बोध्यम् । अव्याप्तिरिति ।
वाच्यमिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावाधिकरणे वृक्षे एतद्वृक्षत्वरूपहेतोर्विद्यमान-
त्वेनाव्याप्तिरिति भावः । साध्याभावत्वावच्छिन्नोतिविशेषणानुपादाने 'विशिष्टं शुद्धाभाति-
च्यते' इति न्यायाच्छुद्धसत्त्वाधिकरणत्वेन गुणादीनां विशिष्टसत्ताधिकरणत्वमपि गुणो
गुणकर्मान्यात्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकत्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्ना तादृशसत्ताभावनिष्ठा या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपको यः साध्याभावः स
च तादृशसत्ताभावाभावरूपस्तद्वृत्तिर्या साध्यसामान्यायनिरूपिता प्रतियोगिता सा च सत्ताभा-
वनिरूपिता स च साध्याभावः सत्तारूप इति सत्तानिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च
समवायस्तेन सम्बन्धेन तादृशसत्तारूपसाध्याभावाधिकरणे गुणादौ गुणत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः
स्यात् । तद्विशेषणोपादाने तु साध्याभावत्वरूपगुणकर्मान्यात्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ना या
निरूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता सा गुणादौ नास्ति विशेषणाविशे-
ष्योभयाधिकरणे एव विशिष्टाधिकरणत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् गुणान्यत्वस्य च गुणेऽसत्त्वा-

वच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । गुणकर्मान्यत्वं-
विशिष्टसत्त्वाभाववान्गुणत्वादित्यादौ सत्त्वात्मकसाध्याभावाधिकरणत्वस्य
गुणादिवृत्तित्वेऽपि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणा-
वृत्तित्वाच्चाव्याप्तिः । न चैवं कपिसंयोगाभाववान्सत्त्वादित्यादौ निरव-
च्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयि-
न्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवास्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च तथापि
कपिसंयोगिभिरङ्गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाऽप्र-
सिद्ध्याऽव्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनये तस्य
केवलान्वयनन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्ति-
तानियमवादिनये अन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
स्वरूपत्वेऽपि अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपस्या-
तिरिक्तस्याभ्युपगमात् । तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति ।

ननु तथापि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं बन्धिमद्गगनादित्या-
दावतिव्याप्तिः । बन्धभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन गगना-
देरवृत्तेः । न च तल्लक्ष्यमेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षधर्मत्वाभावा-
च्चासद्धेतुत्वव्यवहार इति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवानुमितेरनुभव-
सिद्धत्वादन्यथा धूमवान्वन्हेरित्यादेरपि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वात् । एवं द्रव्य-
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावप्यव्याप्त्यापत्तिः । विशिष्टसत्त्वस्य के-

त । विशिष्टसत्ताधिकरणता च द्रव्ये तत्र च गुणत्वस्यावृत्तेर्लक्षणसमन्वयः । अमुमर्थं
वक्ति गुणकर्मान्यत्वविशिष्टस्यादिना । निरवच्छिन्नसाध्याभावेति । साध्याभावश्चात्र संयो-
गरूपः । कपिसंयोगिभिरङ्गमिति । कपिसंयोगवद्भेदः साध्यः साध्याभावश्च प्रतियोगि-
तावच्छेदकसंयोगरूपः यथा घटवद्भेदाभावो घटस्वरूपः । ननु अन्योन्याभावस्य
अव्याप्यवृत्तिस्वरूपत्वेन अप्रावच्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षेऽपि मूलावच्छेदेन कपिसं-
योगवद्बुधभेदस्य सत्त्वेन केवलान्वयिन्यन्तर्भावं इत्याशङ्काह । अन्योन्याभावस्येत्यादि ।
देशकालानवच्छिन्नवृत्तितत्त्वं व्याप्यवृत्तित्वम् । अन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्येति ।
साध्याभ्रमस्येति यावत् । अव्याप्यवृत्तिः संयोगसद्धान् वृक्षस्तत्प्रतियोगिकान्योन्या-
भावो घटादौ तदभावश्च वृक्षे तत्र गुणत्वस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरित्यर्थः । अतिरिक्तस्येति ।
प्रतियोगितावच्छेदकसंयोगातिरिक्तस्येत्यर्थः । न च तल्लक्ष्यमिति । एवं च व्याप्तिसत्त्वं पक्ष-

बलसत्ताऽनतिरेकितया द्रव्यत्वाभाववत्यपि गुणादौ तस्य वृत्तेः । गुणे गुण-
कर्मन्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेस्सर्वसिद्धत्वात् । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्या-
दावव्याप्तिश्च । सत्ताभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन
वृत्तेरप्रसिद्धेरिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताप्रतियोगि-
कहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन
निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितनिरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणता-
श्रयवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् । वृत्तिश्च न हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन विवक्षणीया । अस्ति च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताभावाधि-
करणतावद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपि-
तविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ हेतुतावच्छेदकसमवा-

वृत्तित्वोभयमेव सहेतुत्वप्रयोजकम्, नतदन्यतरमात्रम्, अन्यथा धूमवत्पर्वतादिवृत्ति-
त्वस्य वहौ सत्त्वात्सहेतुत्वव्यवहारः स्यात् । धूमव्याप्तेर्वहवसत्त्वादेव न तद्रव्यवहारः
वह्निमद्गगनादित्यादौ च मूलोक्तरीत्या व्याप्तिस्त्वेऽपि पक्षे तमासि समवायेन गगनस्या-
वृत्तेः पक्षवृत्तित्वाभावात् तद्रव्यवहारः । वृत्तेरप्रसिद्धेरिति । पर्वतो वह्निमानित्यादौ तु
वह्न्यभावाधिकरणहृदादिनिरूपितवृत्तित्वस्य शैवालादौ प्रसिद्धेर्न तत्राप्रसिद्धिद्रोषः ।
सामान्याभावस्य विवक्षितत्वादिति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्व(१)धिकरणतानिरूपिता या
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता तादृशाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धा(२)वच्छि-
न्ना साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयनि-
रूपितवृत्तित्वानिष्ठा या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं व्याप्तिः । यथा
घटप्रतियोगिकसंयोगेन घटस्यैव सत्त्वं न तु पटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य केव-
लान्वयित्वात्, तथा द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपिता आऽधिकरणतां
तान्निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यत्वनिष्ठाधेयता तादृशाधेयताप्रतियो-
गिकस्वरूपसम्बन्धेन सत्ताभावाधिकरणतावद्यत्सामान्यं तन्निरूपिता या स्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्ना वाच्यत्वनिष्ठा वृत्तिता तस्याः कुत्रापि सत्त्वं नास्ति इति तदभावस्य द्रव्यत्वे
सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वन्देरेत्यादौ च ज्ञातिव्याप्तिः, कथम् हेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता सा
वह्निनिष्ठा तादृशाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेनैव धूमाभावाधिकरणतावत् य-

(१) हेतुनिष्ठनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणतेत्यर्थः ।

(२) स्वरूपसम्बन्धेत्यर्थः वृत्तितानिष्ठप्रतियोगितायामन्वयः ।

यसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकसत्ताभावाधिकरणतावद्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छि-
न्नाभावतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगुणाभावोदेरिव केवलान्वयित्वात् । द्रव्यं
सत्त्वादित्यादौ च द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्यैव समवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणतासम्बन्धेन सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।
द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तेर्वारणाय प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणम् ।

वस्तुतस्त्वेतल्लक्षणकर्तृनये विशिष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारतास-
म्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यं न तु समवायसम्बन्धेन, तथा च प्रतियोगिका-
न्तमाधेयताविशेषणमनुपादेयमेव । तदुपादाने हेतुतावच्छेदकभेदेन का-
र्यकारणभावभेदापत्तेः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वे सतीत्यने-

दयोगोलकं तन्निरूपिता या वृत्तिता तस्या बहौ सत्त्वेन तदभावस्य तत्रासत्त्वात् । पर्वतो
ब्रह्मिमान्धुमादित्यादौ च धूमत्वावच्छिन्नधूमनिष्ठनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता-
पर्वतनिष्ठा तादृशाधिकरणतानिरूपिता या संयोगसम्बन्धावच्छिन्ना धूमनिष्ठाऽधेयता-
तादृशाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन बह्व्यभावाधिकरणतावद्वृद्धादिनिरूपिता या
मीनशैवालादिनिष्ठा संयोगसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तिता तस्याः कुत्रापि सत्त्वं नास्तीति तद-
भावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणमिति । उक्तलक्षणे
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपितेत्यादिविशेषणमित्यर्थः । तद्विशेषणानु-
पादाने तु हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्ना या सत्तानिष्ठाधेयता तादृशाधेयता
प्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेनैव या द्रव्यत्वाभावाधिकरणता गुणादिनिष्ठा तदाश्रयो
गुणादिः तन्निरूपिता या सत्तानिष्ठा वृत्तिता तस्या विशिष्टसत्तायां सत्त्वादव्याप्तिः
स्यात् विशिष्टशुद्धयोरनतिरेकादिति भावः । तदुपादाने तु विशिष्टसत्तारूपहेतु-
निष्ठनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता द्रव्यनिष्ठा तन्निरूपिता या सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता विशिष्टसत्तानिष्ठा तत्प्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्वा-
भावाधिकरणता गुणादिनिष्ठा तदाश्रयो गुणादिः तन्निरूपिता या समवायसम्बन्धावच्छि-
न्ना सत्तानिष्ठवृत्तिता तस्याः कुत्रापि सत्त्वं नास्तीति तदभावस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वा-
न्नाव्याप्तिरित्यर्थः । न तु समवायादिसम्बन्धेनेति । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तानिरूपिता-
धारत्वसम्बन्ध एव हेतुतावच्छेदकः तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या आधेयता विशि-
ष्टसत्तानिष्ठा तत्प्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावाधिकरणताश्रयो गुणादिः तन्निरूपि-
ता या समवायसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तिता शुद्धसत्तानिष्ठा तस्याः कुत्रापि सत्त्वं नास्तीति त-
दभावस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । सम्बन्धित्वे सतीत्यपि विशेषणादिति ।

नापि विशेषणाद्बहिमानगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः । ननु तथाप्युभयत्वमु-
भयत्रैव पर्याप्तं नत्वेकत्रेति सिद्धान्तादरे घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यादौ
पर्याप्त्यात्मकसम्बन्धेनोभयत्वहेतुकेऽतिव्याप्तिः, घटत्वाभाववति हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन हेतोरवृत्तेः घटो न घटपटोभयमिति प्रतीतेरिति चेन्न ।
तद्वशसिद्धान्तादरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसमानाधिकरणत्वे सतीत्य-
नैनैव विशेषणीयत्वात् । अत एवोक्तं निविशतां वा वृत्तिमत्त्वं साध्यस-
मानाधिकरणत्वं वेति केवलान्वयिग्रन्थे दीधितिकृता ।

कोचित्तु निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या विशेषणताविशेषसम्ब-
न्धेन यथोक्तसम्बन्धेन वा निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयव्यक्त्यवर्तमानं
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं तद्ध-
र्मवत्त्वं विवक्षितम् । धूमवान्वहेरित्यादौ पर्वतादिनिष्ठवह्णधिकरणत्वव्य-
क्तेर्धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वेऽपि अयोगोलकनिष्ठवह्णधिकरणताव्यक्तेरतथा-
त्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

हेतुतावच्छेदकसमवायेन गगनहेतोः सम्बन्धित्वाभावात् तस्य तेन सम्बन्धेन कुत्रापि अ-
वृत्तेर्नातिव्याप्तिरिति भावः । विशेषणं च साध्याभाववदवृत्तिवतौ बोध्यम् । विशेषणी-
यत्वादिति । घटरूपपसाध्याधिकरणे घटे हेतुतावच्छेदकपर्याप्तिसम्बन्धेन घटपटोभयत्व-
रूपहेतोरवृत्तेः साध्यसमानाधिकरण्याभावाद्नातिव्याप्तिरिति भावः । निविशतां वेति । बहिमान्
गगनादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमत्त्वं हेतोर्विशेषणम् गगनस्य समवायेन वृत्ति-
मत्त्वाभावाद्नातिव्याप्तिरित्यनुपदमेवोक्तम् । केचित्त्वित्यादि । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयो-
रभावस्यातिरिक्तत्वमते आद्यः सम्बन्धः । तस्यानतिरिक्तत्वमते तु साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यायप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे-
नेति विवेकः । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्ति-
साध्यसामान्यायप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्याभावत्वावच्छिन्ना नि-
रूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता या निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयावृत्तिहेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नधिकरणता तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति लक्षणम् । अत-
थात्वादिति । अवृत्तित्वाभावात् वृत्तित्वादेवेति यावत् । बहिनिरूपिता पर्वतवृत्तिरधिक-
रणता अयोगोलकादौ हेतुभूतबहिनिरूपिताधिकरणता च बहित्वधर्मावच्छिन्नैवेति अयो-
गोलकनिष्ठबहिनिरूपिताधिकरणताव्यक्तेः पर्वतादिनिष्ठवह्णधिकरणताव्यक्तेर्बह्यादवृत्ति-
त्वमेवेति नातिव्याप्तिः । यद्धर्मावच्छिन्नेतिविशेषणदानस्येदमेव फलम् । अन्यथा उभयो-

अन्ये तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
स्वाधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तदवृत्ति निरुक्तसाध्या-
भावत्वविशिष्टनिरूपितयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वकत्वमिति विशेष-
णविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्यम्, स्वपदं हेतुपरम् । इत्थं च कपिसंयोगि-

रधिकरणताव्यक्त्योः स्वतो भेदस्य सत्त्वादवृत्तित्वं पर्वतनिष्ठवद्विज्ञावच्छिन्नाधिकरणता-
या इति तादृशवद्विज्ञावृत्त्वं वद्विज्ञावृत्तेति तच्च हेतौ वर्तत इति अतिव्याप्तिः स्यात् ।
पर्वतो वहिमान्धूमादित्यादौ तु निरवच्छिन्ना या वह्न्यभावानिरूपिताऽधिकरणता
तदाश्रयहृदाद्यवृत्तिर्भवति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वधर्मावच्छिन्नाधिकरणता धूमत्वव-
त्वं धूमत्वमेव तच्च धूमे इति लक्षणसमन्वयः । तात्पर्यमिति । हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्ना हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना या स्वाधिकरणता (१) तादृशहे-
त्वधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं त(२)दवृत्ति यत्साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नसाध्याभाववृ-
त्तिसाध्यसामान्ध्याप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता ता-
दृशाधिकरणतावृत्ति अधिकरणता(३)त्वं तत्कत्वं व्याप्तिः । यथा वहिमान् धूमा-
दित्यादौ हेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नधूमनिरूपकतानिरूपिता या
पर्वतनिष्ठाधिकरणता तादृशधूमाधिकरणताश्रयपर्वतवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकर(४)णत्वं
तदवृत्ति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवद्विज्ञावच्छिन्नवद्विनिष्ठा या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगि-
तानिरूपकवह्न्यभावावच्छिन्ना या वह्न्यभावावृत्ति वह्न्यभावाभावानिरूपिता प्रतियोगि-
ता तदवच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना या निरूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता याऽधि-
करणता हृदिनिष्ठा तादृशाधिकरणतावृत्ति यदधिकरणता(५)त्वं तन्निरूपकत्वस्य धूमेसत्त्वा-
त्समन्वयः । कपिसंयोगाभाववान्सत्त्वादित्यादौ च समवायसम्बन्धावच्छिन्ना या सत्तात्वाव-
च्छिन्नसत्तानिरूपिताधिकरणता तादृशाधिकरणताश्रयगुणादिवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकर-
णत्वं तदवृत्ति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता त-
न्निरूपको यः साध्याभाव(६)स्तद्वृत्तिर्या कपिसंयोगाभावानिरूपितप्रतियोगिता तदवच्छे-
दकसमवायसम्बन्धावच्छिन्ना या निरूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता अ-
प्रावच्छेदेन वृक्षनिष्ठाधिकरणता तादृशाधिकरणतावृत्ति अधिकरणतात्वं तन्निरूपकत्वं सत्त्वं
इति समन्वयः । यथा घटनिरूपितभूतलनिष्ठाधिकरणत्वे पटनिरूपिताधिकरणतात्वस्य अ-
वृत्तित्वं तद्वत्प्रकृतेष्वुच्यते । धूमवान् बहेरित्यादौ तु नातिव्याप्तिः । संयोगसम्बन्धावच्छि-

(१) हेत्वधिकरणत्वार्थः ।

(२) तत्पदेनाधिकरणत्वस्य प्रसङ्गः । तदवृत्तौ तस्य अधिकरणतात्वेऽन्वयः ।

(३) साध्याभावाधिकरणतात्वमित्यावृत्तः । (४) धूमनिरूपिताधिकरणत्वम् ।

(५) साध्याभावाधिकरणतात्वम् । (६) कपिसंयोगाभावत्वाभावः ।

भिन्नं गुणत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिरित्याहुरिति संक्षेपः ।

लक्षणान्तरमाह —

साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्नो यस्साध्याभाववान् तदवृत्तित्वमित्यर्थः । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्याप्यव्याप्तिवारणाय साध्यवद्भिन्नेति साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राञ्चः ।

तदसत् । साध्याभाववादित्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः, साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

नव्यास्तु साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमिति सप्तमी-
तत्पुरुषोत्तरं मनुप्रत्ययः । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभाव-
स्तद्वदवृत्तित्वमित्यर्थः । एवं च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्यनुक्तौ संयोगी द्र-
व्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । संयोगाभाववति द्रव्ये द्रव्यत्वस्य वृत्तेः । तदु-

न्नवहयधिकरणता अयोगोलकनिष्ठा तदाश्रयोऽयोगोलकं तद्वृत्तियां निरवच्छिन्नाधिकर-
णता तद्वृत्तिर्यद्धूमाभावधिकरणतात्वं तन्निरूपकत्वस्यैव वहाँ सत्त्वात् ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्याप्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणतात्वं तद्वृत्तियौ हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतानिरूपितावच्छेदकतावच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरु-
पकतानिरूपिताधिकरणतावच्छिन्नरूपितवृत्तितावद्यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तादृशाधिक-
रणतानिरूपितवृत्तित्वाभावस्तादृशाभावीया या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशप्र-
तियोगितानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नाधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपितवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता याऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या-
ऽधिकरणतानिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या निरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता
या अवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना धर्मनिष्ठाव-
च्छेदकता तन्निरूपिता या अवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता याऽवच्छेदकता ता-
दृशावच्छेदकतावती या हेतुता तद्वत्त्वं व्याप्तिरिति लक्षणम् ।

इति प्रथमलक्षणव्याख्या समाप्ता ।

संयोगाभाववति द्रव्ये इति । मूलावच्छेदेन संयोगाभाववति वृक्षे इति फलितम् ।
तद्वदवृत्तित्वान्नाव्याप्तिरिति । यदि तु अधिकरणभेदेनाभावो न भिद्येत तर्हि गुणादि-
निष्ठसंयोगाभावो मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावश्च न भिद्येत, तथा च गुणादिनिष्ठसंयोगा-
भावोऽपि वृक्षे तत्र द्रव्यत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यात् । अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकारे

पादाने च संयोगवद्भिन्नवृत्तिः संयोगाभावो गुणादिवृत्तिसंयोगाभाव एव अधिकरणभेदेनाभावभेदात्, तद्वद्वृत्तित्वाभावान्नाव्याप्तिः । नच तथापि साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्येवास्तु किं साध्याभाववदित्यनेनेति वाच्यम् । यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात् । तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् । न च तथापि साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यस्तद्वद्वृत्तित्वमेवास्तु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यम् तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः । साध्याभावेत्यत्र साध्यपदमप्यत एव, द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभावत्वाद्भावरूपाभावस्य चाधिकरणभेदेन भेदाभावात् ।

ननु तथापि घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभाववान् गगनत्वादित्यत्र

तु गुणादिवृत्तिसंयोगाभावो हि गुणे एव न तु द्रव्ये इति गुणादिनिष्ठसंयोगाभाववति गुणादौ द्रव्यत्वहेतोरवृत्तेरव्याप्तिर्नास्तीति भावः ।

तथापीति । अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकारेऽपि । किं साध्याभाववदित्यनेनेति । पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निमत्पर्वतादिभिन्नजलहृदादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वन्द्हेरित्यादौ च धूमवत्पर्वतादिभिन्नायोगोलकरनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वन्द्हौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । तस्येति । साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्य । तथापीति । यथोक्तलक्षणे तस्य प्रवेशस्वीकारेऽपि । असम्भवापत्तेरिति । वह्निमद्भिन्नजलहृदादेवृत्तियों द्रव्यत्वादित्तद्वान्यः पर्वतस्तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमादौ सत्त्वादेव सद्धेतुस्थले लक्षणस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः । साध्याभावपदोपादाने तु नासम्भवः, कुतः, वह्निमत्पर्वतभिन्नहृदादिवृत्तिर्यः साध्याभावो वह्नयभावस्तद्वान् हृद एव तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयात् । एतदर्थमेवेति । असम्भववारणार्थमेवेत्यर्थः । असम्भवमुपपादयति, द्रव्यत्वादेरपीत्यादीना । साध्यपदं विहाय अभावपदमात्रोपादाने तु साध्यवत्पर्वतादिभिन्नहृदादिवृत्तियोंऽभावो द्रव्यत्वाभावाभावपदबोध्यद्रव्यत्वरूपस्तद्वान् पर्वतोऽपि तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमे सत्त्वादसम्भवः स्यात् । साध्यपदोपादाने तु हृदादिवृत्तिर्यः साध्याभावो वह्नयभावस्तद्वान् हृद एव तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वान्नासम्भवश्चाह । ननु भावरूपाभावस्याधिकरणभेदेन भेदाभ्युपगमे प्रकृते नासम्भवः कथम् द्रव्यत्वरूपद्रव्यत्वाभावाभावस्याधिकरणं हृद एव न तु पर्वतादि तत्र च हृदे धूमस्यावृत्तेः सत्त्वादित्याशङ्क्याह । भावरूपाभावस्येति । भेदाभावादिति । एवं च तादृशपदबोध्यद्रव्यत्वस्याधिकरणं यथा हृदादिस्तथा पर्वतादिरपि तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमादौ सत्त्वादसम्भव इति भावः ॥ तथापि इति । भेदाभावस्वीकारेऽपि ।

ननु घटाधिकरणदेशावच्छेदेन घटसंयोगस्य गगने सत्त्वं तथा च तत्र घटाकाशसंयोग-

घटानधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाभावस्य गगने सत्त्वात्सद्धेतु-
त्वादव्याप्तिः । साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य घटाकाशसं-
योगघटत्वान्यतरस्वरूपस्य गगनेऽपि सत्त्वात्तत्र च हेतोर्वृत्तेः । न च साध्य-
वद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । साध्याभावपद-
वैयर्थ्यापत्तेः । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैवसम्यक्त्वादिति
चेन्न । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमतेनैतल्लक्षणकरणात् । तथा चाधिक-
रणभेदेनाभावभेदात्साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्य प्रतियोगिमिति गगनेऽसत्त्वादव्याप्तेरभावात् । न चैवं सा-
ध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यं, अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादेर-
भावत्वाभावात्साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्यसत्त्वादधिकरणभेदेना-
भावभेदादिति वाच्यम् । यत्र प्रतियोगिसमानाधिकणत्वप्रतियोगिव्य-

घटत्वान्यतराभावरूपसाध्यस्यासत्त्वेनासद्धेतुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । घटानधिकरणेत्यादि ।
घटे इति । घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावरूपसाध्यवत् पटादि तद्विन्ने घटे । विवक्षि-
तमिति । यथा विशिष्टसत्तावावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता विशिष्टसत्तावति-
द्रव्ये एव न तु शुद्धसत्तावति गुणादौ, तथा साध्यवद्भिन्नघटादिनिरूपितवृत्तित्वात्तो घटा-
काशसंयोगरूपस्य साध्यभावस्य घटे एव सत्त्वं न तु गगनेऽपीति नाव्याप्तिरिति भावः ।
अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमतेनेति । एवंश्च घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावो
हि न घटाकाशसंयोगरूपोऽपि तु तादृशसंयोगाधिकरणे तादृशसंयोगान्यतराभावरूपप्र-
तियोग्यनधिकरणे घटादौ वर्तमानोऽतिरिक्तस्तत्र च गगनत्वस्य हेतोरवृत्तेर्नाव्याप्ति-
रित्यर्थः । तथाचेति । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वस्वीकारे चेत्यर्थः ॥ साध्याभावस्येति ।
घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावाभावस्य घटाकाशसंयोगातिरिक्तस्य । प्रतियोगिमतीति ।
घटानधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावरूपप्रतियोगिमिति इत्यर्थः ।
घटानधिकरणदेशावच्छेदेन तादृशान्यतराभावो गगने वर्तते । गगने असत्त्वादिति ।
तस्य घटे एव सत्त्वं घटे च गगनत्वहेतोरसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इत्यर्थः । यदि तु अधि-
करणभेदेनाभावो न भिद्येत तर्हि घटे विद्यमानस्य साध्याभावस्य घटाधिकरणदेशा-
वच्छेदेन गगने विद्यमानस्य साध्याभावस्य चैक्यात्तदधिकरणं यथा घटस्तथा गगनम-
पीति गगने च गगनत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यादिति ध्येयम् ।

हेतुमत्यसत्त्वादिति । हृदवृत्तिघटत्वाभावो हृदे एव न तु धूमवति पर्वते यदि तु अ-
धिकरणभेदेऽपि अभावभेदे न स्यात्तदा तु हृदवृत्तिघटत्वाभावाधिकरणं यथा हृदस्तथा पर्व-
तोऽपि पर्वतेऽपि घटत्वाभावस्य सत्त्वात् । तादृशाभावस्य चैक्यात् तत्र च पर्वते धूमः

धिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्तत्रैवाधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमो न तु सर्वत्र । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेहेतुमत्यपि सत्त्वादसम्भ-
ववारणाय साध्यपदोपादानात् ।

यद्वा घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावभावोऽतिरिक्त एव घटाकाश-
संयोगघटत्वादीनामननुगततया तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । घटत्वद्र-
व्यत्वाद्यभावभावस्तु नातिरिक्तः, घटत्वद्रव्यत्वादीनामप्यनुगतत्वात् ।
तथा च द्रव्यत्वादिकमादायासम्भववारणायैव साध्यपदमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावेति । हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकान्यो-
न्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वेन विशेषणीयः, तेन साध्यवतो व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नासम्भवः । नन्वेवमपि नानाधिकरण-
साध्यके बहिर्मानधूमादित्यादौ साध्याधिकरणीभूततत्त्वव्यक्तित्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्बारा । प्रतियोग्यवृत्तित्वम-

स्य सत्त्वादव्याप्तिः स्यात्; अधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमे तु हृदवृत्तिघटत्वाभावा-
धिकरणं हृद एव तत्र च धूमस्यासत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अध्यास इति । ज्ञानमि-
त्यर्थः ॥ कपिसंयोगाभावे अव्याप्यवृत्तिरूपे एव अधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमोऽस्ति ।
साध्यपदोपादानमिति । तादृशघटाभावादेरधिकरणभेदेन भेदानभ्युपगमेन तादृशाभावस्य
हेतुमति अपि सत्त्वेन तत्र च धूमहेतोर्वृत्तित्वादव्याप्तिः स्यात् । साध्यपदोपादाने तु हृदा-
दिवृत्तिवह्न्यभावाधिकरणं हृदस्तत्र धूमस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ अननुगततयेति । घ-
टाकाशसंयोगस्य घटत्वस्य च अन्यतरत्वेन प्रवेशः अन्यतरत्वस्य च तदभिन्नरूपत्वान्न
तस्यानुगमकः कश्चिदस्तीति भावः ।

इति द्वितीयलक्षणव्याख्या ।

हेतोर्वृत्तावपि नासम्भव इति । तादृशविशेषणानुपादाने तु बहिर्मानधूमघटोभयत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकभेदस्य बहिर्मानमति पर्वते सत्त्वेन तत्र च हेतोर्धूमस्यवृत्तित्वेनासम्भव एव स्यात्,
तदुपादाने तु तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्तु प्रतियोगि-
न्यपि घटे पर्वते च वर्तते इति न तादृशान्योन्याभावोऽत्र विवक्ष्यते अपि तु बहिर्माने-
त्याकारक एव स च न प्रतियोगिनि पर्वते वर्तते किन्तु तद्विभेदे हृदादेवेव तत्र च धूमस्या-
वृत्तेर्नासम्भव इति ध्येयम् । नाना महानसचत्वरपर्वतगोष्ठादीनि अधिकरणानि यस्य
साध्यस्य सनानाधिकरणकसाध्यकः ॥ तत्तद्व्यक्तित्वेति । महानसीयव्यक्तित्वेत्यर्थः । पञ्च-

पहाय साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु पञ्चमेन सह पौनरुक्त्यमिति चेन्न । वक्ष्यमाणकेवलान्वयव्याप्तिवदस्याप्यत्र दोषत्वात् । न च तथापि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्यैवैतल्लक्षणघटकत्वे वक्ष्यमाणकेवलान्वयव्याप्तिरत्रासङ्गता केवलान्वयिसाध्यकेऽपि साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । तत्राऽपि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तद्वति हेतोर्वृत्तेरेवान्याभेदवार्त्तत्वात् ।

यद्वा साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव एव विवक्षितः । न चैवं पञ्चमाभेदः, तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वेन प्रवेशः । अत्र तु तादृशाधिकरणत्वेनेति अधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामेव भेदात् । अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्यात्र वैयर्थ्यमिति न कोऽपि दोष इति दिक् ।

सकलेति । साकरणं साध्याभाववतो विशेषणम् । तथा च यावन्ति साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतोर्व्याप्तिरित्यर्थः । धूमाद्यभाववद्ब्रह्मादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्वहथादेरतिव्याप्तिरिति यावदिति साध्याभाववतो विशेषणम् । साध्याभावविशेषणत्वे तत्तद्ब्रह्मावृत्तित्वादिरूपेण यो ब्रह्मभावस्तस्यापि सकलसाध्याभावमध्यप्रवेशात्तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽ

मेन सह पौनरुक्त्यमिति । बहिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणत्वस्य पर्वतादीनामभावात्तादृशान्योन्याभावाधिकरणत्वस्य हृदादावेव सत्त्वात्तत्र च धूमस्यावृत्तित्वेनाव्याप्तिस्तु निरस्तैव ॥ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्येति । वाच्यत्ववदघटत्वव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य पटादौ प्रसिद्धेरित्यर्थः । अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमिति । (१) अखण्डपदं न खण्डमखण्डमिति यौगिकं न; अपि तु पारिभाषिकम् । न चाधिकरणत्वप्रवेशे फलाभावात् पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । अनेकैव व्याप्तिरितिसिद्धान्तात् काचित् तत्प्रवेशयुक्तापि अस्त्येवेति तात्पर्यम् ।

इति तृतीयलक्षणव्याख्या ।

(१) अयम्भावः साध्यवदव्यावृत्तित्वमितिलक्षणे अन्योन्याभावनिष्ठावच्छेदकता अधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता एतल्लक्षणे तु आधेयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सा च अधिकरणतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता इदमेवानयोर्वैलक्षण्यम् ।

सम्भवापत्तेः । न च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्तादेर्विशिष्टाभावादिसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् । प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया । तेन द्रव्यत्वाद्यभाववति गुणादौ सत्त्वादेः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । अन्यथा पर्वतादेरपि बहुधादेर्विशिष्टाभावादिमत्त्वेन सभवायादिसम्बन्धावच्छिन्नबहुधादिसामान्याभाववत्त्वेन च यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादधूमस्यासम्भवात् । न च कपिसंयोग्येतद्बृक्षत्वादित्यादौ बृक्षस्यापि तादृशसाध्याभाववत्त्वेन यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्बृक्षत्वस्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिदनवाच्छिन्नायास्साध्याभावाधिकरणताया इह विवक्षितत्वात् । इत्थं च किञ्चिदनवाच्छिन्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणताया गुणादावेव सत्त्वात्तत्र हेतोरप्यभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः । न च कपिसंयोगाभावान्सत्त्वादित्यादौ साध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वायिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवास्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववति यावत्स्यैव कपिसंयोगा-

सत्त्वादेर्विशिष्टसत्ताभावेति । अयम्भावः, द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादेः शुद्धसत्ताधिकरणत्वेऽपि विशिष्टसत्तानाधिकरणत्वेन तस्यामभवीत्यप्रतियोगित्वस्य सत्त्वे शुद्धसत्तायामपि सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणाय तादृशविवक्षायान्तु विशिष्टसत्तात्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकीभूतशुद्धसत्तात्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । गुणादावेव सत्त्वादिति । अत्रेदम्बक्तव्यम्, ये तु अधिकरणभेदेनाभावभेदे गौरवान्तर्भेदेनाभावो भिन्न इति मन्यन्ते तेषां मते वृक्षे अवच्छेदकभेदेन संयोगस्य संयोगाभावस्य च समानाधिकरण्यसम्भवेन विरोधाभावेऽपि गुणादौ निरवच्छिन्नत्वेन विद्यमानस्य संयोगाभावस्य सावच्छिन्नत्वेन वृक्षे विद्यमानस्य तस्यैक्याद्गुणादावपि संयोगाभावस्य सावच्छिन्नत्वमेव प्राप्तम्, एक्यपक्षे प्रत्युत वृक्षेऽपि साध्याभावाधिकरणताया निरवच्छिन्नत्वमेव स्यादिति तन्मते कथमेष ग्रन्थो योजनीय इति चेत्तेषामयमाशयः । तथाहि व्याप्यवृत्तिताव्याप्यवृत्तिवयोरपि अव्याप्यवृत्तित्वं स्वीकार्यम् । अव्या-

भावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तन्निष्ठपदेन तत्र निरवच्छिन्नवृत्ति-
मन्वस्य विवाक्षितत्वात् । इत्थं च पृथिवीत्वाभावाधिकरणे जलादौ याव-
दन्तर्गते निरवच्छिन्नवृत्तिमानभावो न कपिसंयोगाभावः किं तु घटत्वाद्य-
भावं एव तत्प्रतियोगित्वस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चैवमन्योन्या-
भावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनये द्रव्यत्वाभाववान् संयोगवद्विन्नत्वादित्या-
देरपि सद्देतुतयाऽव्याप्तिः संयोगवद्विन्नत्वाभावस्य संयोगरूपस्य निरवच्छिन्न-
वृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनयेऽन्यो-
न्याभावस्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकरूपः किन्त्वतिरिक्तो व्याप्यवृ-
त्तिरन्यथा मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावमानानुपपत्तेरिति संयोगवद्वि-
न्नत्वाभावस्यापि निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु सकलपदमत्राशेषपरं नत्वेनैकपरम् एतद्घटत्वाभाववान्पट-
त्वादित्याद्येकव्यक्तिविपक्षके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्त्वाप्रसिद्ध्याऽव्या-
प्त्यापत्तेः । तथा च किंचिदनवाच्छिन्नाया निरुक्तसाध्याभावाधिकरणता-
या व्यापकीभूतो योऽभावः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगिता-

प्यवृत्तिपदार्थस्य च नासामानाधिकरण्यम् । यथावच्छेदकभेदेन संयोगस्य तदभावस्य च
वृक्षवृत्तित्वम् । गुणादिवृत्तित्वेन संयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वं वृक्षवृत्तित्वेन चाव्याप्यवृत्ति-
त्वम् एवं च गुणादिवृत्तिकपिसंयोगाभावाधिकरणताया अभावैक्यवादिनयेऽपि व्याप्यवृत्ति-
त्वस्य सुवचत्वाद्ग्रन्थः सुयोजनीय एव अवच्छेदकभेदेनैवाभावभेदस्वांकारादिति भावः ।

हेतावसत्त्वादिति । घटत्वे एव सत्त्वादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वनये
तु न अस्य सद्देतुत्वम् । संयोगवद्विन्नत्वस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन द्रव्येऽपि सत्त्वेन तत्र च
द्रव्यत्वाभावस्य दुर्घटत्वात् । अन्यथेति । अनतिरिक्तत्वे प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वे ।
अत्रेदं ध्येयम्, यद्भेदस्य योव्याप्यवृत्तित्वं स्वीकरोति तदभावस्यातिरिक्तत्वमपि स्वीक-
रोति, यथा कपिसंयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वं तदभावस्यातिरिक्तत्वम् । अतिरिक्तत्वे तु
शास्त्रायां वृक्षे न कपिसंयोगिभेद इति प्रतीत्येव प्रामाण्यं तथा मूले वृक्षे न कपिसं-
योगिभेद इति प्रतीत्येव प्रामाण्यम् । यदि कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगरूपत्वं तदा
तस्य मूलावच्छेद्यत्वासम्भवेन मूले वृक्षे न कपिसंयोगिभेद इति प्रतीतेरप्रामाण्यं स्यादिति ।

अशेषपरमिति । व्यापकत्वपरमित्यर्थः । एकव्यक्तिविपक्षे इति । अत्र निश्चितैतद्-
घटत्वाभावाभावरूपसाध्याभावः एतद्घटत्वव्यक्तिरूप एव तस्याधिकरणन्दु एकव्यक्तिरे-

वच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वं लक्षणार्थः । न च सत्तादिसामान्याभावस्यापि प्रमेयत्वादिना निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताव्यापकत्वादद्भवं सत्त्वादि-
त्यादावतिव्याप्तिः । तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्याप-
कत्वमित्युक्तौ तु निर्धूमत्ववान् निर्वहित्वादित्यादावव्याप्तिः । निर्वहित्वा-

वेति साध्याभावाधिकरणमत्रानेकमप्रसिद्धमित्यर्थः । लक्षणार्थ इति । साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणता
तस्या व्यापकीभूतो योऽभावस्तनिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रति-
योगिता तदवच्छेदकं यद्धेतुतावच्छेदकं तद्वत्त्वमित्यर्थः । वह्निमान् धूमादित्यादौ बन्ध-
भावाधिकरणता हृदादिनिष्ठा तद्व्यापकीभूताभावश्च धूमाभावस्तत्प्रतियोगिता च धूमे तद-
वच्छेदकत्वं च धूमत्वे हेतुतावच्छेदकत्वं च तत्रैव तद्वत्त्वं धूमस्येति समन्वयः । एतद्-
घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ चैतद्घटत्वाभावाभावबोध्यैतद्घटत्वस्याधिकरणता एतद्-
घटनिष्ठा तद्व्यापकीभूताभावः पटत्वाभावस्तत्प्रतियोगिता च पटत्वे तदवच्छेदकत्वं च
पटत्वत्वे हेतुतावच्छेदकत्वमपि तत्रैव तद्वत्त्वं पटत्वे इति समन्वयः । तादृशाधि-
करणताव्यापकत्वं चाभावे तादृशाधिकरणतावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
धर्मवत्त्वमेव यथा वह्न्यभावाधिकरणतावद्हृदादिनिष्ठात्यन्ताभावश्च घटाभावो न तु
धूमाभावाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मश्च घटत्वं अनवच्छेदकधर्मश्च धूमाभावत्वं
तद्वत्त्वं धूमाभावस्येति तस्य व्यापकत्वम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु अयोगोलकनिष्ठ-
धूमाभावाधिकरणतावदयोगोलकनिष्ठात्यन्ताभावो न वह्न्यभावः किन्तु वह्न्यभावा-
भावस्तत्प्रयोगितावच्छेदकधर्म एव वह्न्यभावत्वं न तु तदनवच्छेदकधर्मवत्त्वं वह्न्य-
भावस्येति तस्य न साध्याभावाधिकरणताव्यापकत्वमिति न तादृशाभावीयप्रतियोगि-
तावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वं वह्नेरिति नातिव्याप्तिः । निरुक्तसाध्याभावाधिकरण-
ताव्यापकत्वादिति । द्रव्यत्वाभावाधिकरणतागुणादिनिष्ठा तस्या व्यापकीभूतो योऽभावः
सत्त्वादिसामान्याभावः कुतः तादृशाधिकरणतावद्गुणादिनिष्ठात्यन्ताभावश्च न प्रमेया-
भावः किन्तुअभावान्तरमेव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्वात्मकधर्मवत्त्वस्य सत्तादिसा-
मान्याभावे विद्यमानत्वात्तस्य व्यापकत्वं तादृशाभावनिरूपिता च समवायसम्बन्धावच्छि-
न्ना प्रतियोगिता सत्तानिष्ठा तदवच्छेदकं यद्धेतुतावच्छेदकं सत्तात्त्वं तद्वत्त्वं सत्ताया इति
आतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । व्यापकत्वमित्युक्ताविति । प्रकृते नातिव्याप्तिरिति शेषः ।
द्रव्यत्वाभावाधिकरणतावद्गुणादिनिष्ठो यो भेदस्स च सत्ताभाववाग्नेत्याकारको भेदस्तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वमेव सत्ताऽभावे तदनवच्छेदकत्वविरहादतो न सत्ताभावस्य त-
द्व्यापकत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । निर्धूमत्ववानिति । धूमाभावः साध्यः वह्न्यभावो हे-
तुः । निर्धूमत्वाभावाधिकरणतावदिति । धूमाधिकरणतावत्पर्वतनिष्ठो यो महानसीयवहि-
माग्नेत्याकारकभेदस्तत्प्रतियोगिता च महानसनिष्ठा तदवच्छेदकत्वमेव महानसीयवहि-

साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा ।

भावानां बह्विव्यक्तीनां सर्वासामेव चालनीयन्यायेन निर्धूमत्वाभावाधिकरण-
तावन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । तादृशाधि-
करणताव्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्ना-
भावत्वं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वं तु तद्वन्निष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न तु तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तद्वति निरवच्छिन्नवृत्तिमान्योऽभावस्तत्प्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वं वा प्रकृते व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरव-
च्छिन्नवृत्तित्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् । तेन पृथिवी कपिसंयोगादि-
त्यादौ नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगाभावत्वस्य निरुक्तव्यापकतानवच्छेदक-
त्वादित्येव परमार्थः ।

साध्यवदन्येति । अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या हेतौ साध्यवदन्यवृ-

व्यक्ताविति तादृशाधिकरणताव्यापकत्वं न निर्वन्दिताभावस्येति अव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ।
विवक्षितत्वादिति । पर्वतनिष्ठधूमाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकं च हेतुतावच्छेदकस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नवन्धभावत्वधर्मावच्छिन्नवन्धभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकवन्धभावाभाव-
त्वं तद्धर्मवत्त्वं बन्धभावस्य हेतोरिति समन्वयः । तादृशाभावाधिकरणतावत्पर्वतनि-
ष्ठात्यन्ताभावश्च घटाद्यभावो न तु बन्धभावाभावाभावः पर्वते बन्धभावस्य असत्त्वात्
तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वे अनवच्छेदकत्वं बन्धभावाभावत्वस्येति तस्य व्यापक-
तावच्छेदकत्वं सिद्धम् । तेनेति । एतादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्वीकारेण । व्यापकता-
वच्छेदकत्वविरहादिति । पृथिवीत्वाभाववज्जलादिनिष्ठात्यन्ताभावश्च एकदेशावच्छेदेन-
कपिसंयोगाभावाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव कपिसंयोगाभावत्वस्येति साध्याभा-
वाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकत्वं नास्तीति भावः । यदि तु प्रतियोगिव्यधि-
करणेत्यादिरूपं तदृष्टव्यं तर्हि साध्याभावाधिकरणतावज्जलादिनिष्ठो यः प्रतियोगिव्य-
धिकरणाभावो न कपिसंयोगाभावो नापि कपिसंयोगाभावाभावः किन्तु घटाद्यभावस्तत्
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वे अनवच्छेदकत्वं कपिसंयोगाभावत्वे तथा पृथ्वीत्वाभाववति
जलादौ निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावो घटाद्यभावो न तु कपिसंयोगाभावस्तस्य साव-
च्छिन्नवृत्तित्वात् नापि कपिसंयोगाभावाभावः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वे
अनवच्छेदकत्वं कपिसंयोगाभावत्वे इति अतिव्याप्तिः स्यादिति बोध्यम् ।

इति चतुर्थलक्षणव्याख्या ।

प्रथमलक्षणोक्तरीत्येति । साध्याभावनिष्ठेत्यादिरूपेणैव वृत्तित्वाभावस्य निवेशो

केवलान्वयिन्यभावात् । इति चिन्तामणिः ॥

चित्त्वस्याभाव इत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः । तेन धूमवान्वहेरित्यादौ धूमवदन्यजलहृदादिवृत्तित्वाभावस्य धूमवदन्यवृत्तित्वजलत्वोभयाभावस्य च हेतौ सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्यवदन्यत्वं चान्योन्याभावत्वनिरूपितसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्निमदन्यस्मिन् धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिर्न वा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावप्यव्याप्तिः । तस्यास्साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनान्योन्याभावत्वनिरूपितत्वविरहात् । अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वं च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव । साध्यवत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । तेन वह्निमाधूमादित्यादौ वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य समवायेन वह्निमतोऽन्योन्याभावस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः । सर्वमन्यप्रथमलक्षणोक्तदिशाऽवसेयम् । यथा च अस्य न तृतीयलक्षणाभेदस्तथोक्तं तत्रैवेति समासः ।

सर्वाण्येव लक्षणानि कैवलान्वय्यव्याप्त्या दूषयति ।

केवलान्वयिन्यभावादिति । पञ्चानामेव लक्षणानामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वा-

न तु साध्याभावत्यादिरूपेणेति पूर्वमुक्तमत्रानुसन्धेयमिति भावः । तत्तद्वह्निमदन्यस्मिन्निति । पर्वतीयवह्निमतपर्वतभिन्नमहानसादावित्यर्थः । सर्वेषां वह्निमतां साध्यवदन्तर्गतत्वेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्यासत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्येत्यस्यायमाशयः, यथा घटावच्छिन्नभिन्नभेदस्य घटानतिरिक्तत्वं तथा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावावच्छिन्नभिन्नभेदस्य वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावानतिरिक्तत्वम् । तथा च तदभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तदधिकरणं पर्वतादिकं तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमे सत्त्वेनाव्याप्तिः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वपर्यवसितस्य अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वस्योपादाने च अत्यन्ताभावप्रतियोगितायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यासत्त्वेन तादृशाभावस्य संप्रहासम्भवेन नाव्याप्तिरिति भावः । समवायेन वह्निमत इति । वह्निवयवस्येत्यर्थः । धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरिति । साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन साध्यवत्त्वं पर्वतादेरेव न तु वह्निवयवस्य तेन सम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदश्च वह्निमाज्ञेत्याकारकस्तदधिकरणं न पर्वतादि किन्तु हृदादि तत्र धूमस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरित्यर्थः । तत्रैवोक्तमिति । अधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामनयोर्भेदोपपादनमुक्त-

दित्यादिव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके द्वितीयादिलक्षणचतुष्टयस्य तु कपि-
संयोगाभाववान्सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेऽपि चाभावादि-
त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्वात्, कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वा-
दित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वस्याप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः । तृतीयल-
क्षणस्य केवलान्वयिसाध्यकासत्त्वं च तद्व्याख्यानावसर एव प्रपञ्चितम् ।
एतच्चोपलक्षणं, द्वितीये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः । अधि-
करणभेदेनाभावभेदे मानाभावेन कपिसंयोगवद्भिन्नवृत्तिकपिसंयोगाभावो-
द्रव्यवृत्तिकपिसंयोगाभाव एव तद्वृक्षत्वादेतद्वृक्षत्वस्य । नच साध्यवद्भिन्न-
वृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वं वक्तव्यम् । एवं च वृक्षस्य विशिष्टाधि-
करणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यार्थापत्तेः । साध्य-
वद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् सद्धेतौ हेत्वधिकरणे विशि-
ष्टाधिकरणत्वाभावादेव असम्भवाभावात् । तृतीये साध्यवत्प्रतियोगिका-
न्योन्याभावमात्रस्य घटकत्वे चालनीयन्यायेनान्योन्याभावमादाय नानाधिकर-
णकसाध्यके वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ इति व्याप्ति-
पञ्चकरहस्यम् ।

माथुरी पञ्चलक्षणी समाप्ता ।

मित्यर्थः ॥ व्याप्यवृत्तीति । देशकालानवच्छिन्नवृत्तितावत्त्वं तत्त्वम्, केवलान्वयित्वं च
अभावाप्रतियोगित्वं वस्तुमात्रवृत्तित्वमिति यावत् । अव्याप्यवृत्तीति । तत्त्वं च देश-
कालावच्छिन्नवृत्तितावत्त्वम् । तत्त्वं च वस्तुविशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्य स्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन स्वतादात्म्योपादानात् द्रव्यत्वे गुण-
त्वात्मकवस्तुविशिष्टत्वसत्त्वेऽपि न द्रव्यत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गवारणाय द्वितीयम् । स-
द्धेतविति । व्याप्तिमत्त्वं सद्धेतुत्वम्, व्यभिचारिभिन्नत्वं वा, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
करणतान्यापकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं वा, परामर्शायमुख्यविशेष्यता-
निरूपितप्रकारताश्रयत्वं हेतुत्वम् ।

उमानाथविरचिता माथुरीपञ्चलक्षणीव्याख्या समाप्तिमगमत् ।

विश्वनाथार्पणमस्तु ।

अथ माथुरी सिंहव्याघ्रलक्षणम् ।

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम् ।

नापीति ॥ अत्र साध्यस्यासामानाधिकरण्यं न साध्याधिकरणवृत्ति-
त्वाभावः, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वा-
भावानधिकरणत्वात् सत्ताया, नापि साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं, द्वितीयेन पौनरु-
क्त्यापत्तेः । किं तु साध्याधिकरणत्वाभाववद्भूतित्वं तदनधिकरणत्वं च
तद्वद्भिन्नत्वम्, अधिकरणत्वप्रवेशे प्रयोजनाविरहात् । तथा च साध्याधिक-
रणत्वाभाववद्भूतिभिन्नत्वं हेतोरव्यभिचरितत्वमिति फलितम् । अव्याप्यवृ-
त्तिसाध्यकसङ्घेतावव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः । अव्याप्यवृत्तेरधि-
करणता तु नाव्याप्यवृत्तिः । साध्याधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं च ग्राह्यम् । अन्यथा गुणकर्मन्यत्ववि-
शिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताया एव साध्यत्वेन साध्याधिकरणत्वाभा-

अथ माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणव्याख्या ।

द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेरिति । गुणवृत्तिसत्ताया द्रव्यवृत्तिसत्ताऽनतिरिक्ततया
साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वेन तदभावस्य न
तत्र सत्त्वं किन्तु गुणत्वादावेव तादृशाभावस्य चाधिकरणं गुणत्वादिकमेव तदनधिकरण-
त्वस्य सत्तायां सत्त्वादतिव्याप्तिः धूमवान्वहेरित्यत्र तु अयोगोलकीयवह्नौ साध्यभूतधूमा-
धिकरणपर्वतादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् तादृशाभावानधिकरणत्वस्य अयोगोलकी-
यवह्नौ असत्त्वेन अतिव्याप्यभावात् प्रसिद्धस्थलपरित्यागः । द्वितीयेनेति । साध्यवैध्यधि-
करण्यानधिकरणत्वमितिद्वितीयलक्षणेनेत्यर्थः । तत्रापि साध्यवैयधिकरण्येत्यस्य साध्यव-
द्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वादिति भावः । किन्त्विति । तथाच साध्यभूतद्रव्यत्वाधिकरणत्वाभाववद्गु-
णादिनिरूपितवृत्तित्वस्यैव सत्तायां सत्त्वेन तदनधिकरणत्वस्य तत्र अभावात् अतिव्याप्ति-
वारणम् वह्निमान् धूमादित्यादिसङ्घेता साध्याधिकरणत्वाभाववज्जलादिनिरूपितवृत्तित्वानधि-
करणत्वस्य धूमे सत्त्वेन लक्षणसमन्वयो बोध्यः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेताविति । कपि-
संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावित्यर्थः कपिसंयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया वृक्षे मूलावच्छेदेन तद-
भावस्य सत्त्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वस्य एतद्वृक्षत्वे सत्त्वादव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः ।
न चाधिकरणत्वप्रवेशेऽपि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाधिकरणत्वाभावस्य वृक्षे सत्त्वादव्याप्तिस्त-
दवस्थैवेत्यत आह । अव्याप्यवृत्तेरिति । तथाच कपिसंयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तदधिक-
रणताया अव्याप्यवृत्तित्वाभावेन न मूलावच्छेदेन तादृशाधिकरणत्वाभावस्य वृक्षे सत्त्वं किन्तु
गुणादावेव तत्र च एतद्वृक्षत्वस्याभावाच्चाव्याप्तिरिति भावः । सत्ताया एव साध्यत्वेनेति ।

ववत्सामान्याद्येव तदवृत्तित्वाज्जातेरतिव्याप्तिः स्यात्, स्याच्च समवायेन-
बन्धादौ साध्ये संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः । बन्धाधिकरणत्वाभावव-
ज्जलहृदाद्येव तदवृत्तित्वाद्धूमादेः । इत्थं च साध्यतावच्छेदकविशिष्टस-
त्तात्वावच्छिन्नसाध्याधिकरणत्वाभाववद्गुणादि तद्वृत्तित्वाज्जातेः साध्यता
वच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नबन्धाधिकरणत्वाभाववत्पर्वताद्यपि धूमस्य
तद्वृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिः । वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या, तेन
तादृशबन्धाधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न
क्षतिः । न चैवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्ताधिकरणत्वाभा-
ववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरेवाप्रसिद्धेरिति

विशिष्टशुद्धयोरनतिरिक्तत्वादिति भावः । अत्र यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् घट-
त्वादित्यत्र विशिष्टशुद्धयोरनतिरिक्ततया वाच्यत्वस्यैव साध्यत्वेन तदधिकरणत्वाभावस्या-
प्रसिद्धतया अव्याप्तिरेव सम्भवात् तथापि यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपि-
ताधिकरणत्वाभाववन्निरूपितवृत्तित्ववद्विज्ञत्वस्य विवक्षणेन घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्व-
रूपधर्ममादाय तादृशस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवेन दोषासम्भवात् विशेषसत्तावान् जाते-
रित्यत्र तु सत्तात्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाधेयताघटितलक्षणस्य समन्वयसम्भवात् अति-
व्याप्तिरिति । न च तादृशाभाववत्सामान्यनिरूपितहेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धयैव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्यतिवा-
रणाय अग्रे व्यापकत्वघटितलक्षणस्यैव सिद्धान्ततया तत्र च वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वस्यानिवेशनीयतया तादृशलक्षणानुसारेणैवातिव्याप्तेर्दत्तत्वात् । केचित्तु
जातेरित्यस्य जातित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यर्थः तथा च स्वरूपस्यैव हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यादिनिरूपितवृत्तित्वप्रसिद्धया तत्रातिव्याप्तेस्तादृश-
विशेषणोपादानेऽपि सम्भवोऽस्त्येवेत्याहुः । समवायेन वह्नौ साध्ये इति । अत्र यद्यपि साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे हृदस्यापि कालिकादिना वह्न्यादिमत्त्वेन कथं तस्य
साध्यानधिकरणत्वं तथापि जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानङ्गीकारेण तस्य साध्यानधिकरण-
त्वंसम्भवात् । वस्तुतो यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्याधिकरणत्वाभाववान्निरूपितवृत्तित्वानधि-
करणत्वघटितलक्षणस्यैवाभिप्रेततया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्याधिकरणत्वाभाववद्ब्रह्मादि-
निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य धूमे सत्त्वादतिव्याप्तिः अत एव धूमवान्वहेरित्यत्र यत्किञ्चि-
त्सम्बन्धघटितलक्षणस्यागमनात् तत्रातिव्याप्तिरभिहितेति । तादृशवह्न्याधिकरणत्वाभाववती-
ति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाभाववतीत्यर्थः ।
न क्षतिः । नाव्याप्तिः आत्मभिन्नं घटत्वादित्यत्र साध्याधिकरणत्वाभाववति आत्मनि केना-
पि सम्बन्धेन घटत्वस्यावृत्तेः 'नित्येषु कालिकायोगात्' इति नियमेन कालिकसम्बन्धेनापि
अवृत्तित्वात् इति भावः । वृत्तेरप्रसिद्धत्वादिति । द्रव्यगुणकर्मणामेव समवायानुयोगित्वा-

वाच्यम् । तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । साध्याधिकरणत्वाभावसामानाधिकरण्ये-
त्युक्तौ धूमवान्वहेरित्यादौ धूमाधिकरणत्वाभाववति जलहृदादौ वह्निमदन्यो-
न्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वानुधावनम् , अन्योन्याभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं
च ग्राह्यम् । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमधिकरणत्वाभाववति धूमाव-
यवे धूमवदन्योन्याभावासत्त्वादव्याप्तिः स्यात् , स्याच्च द्रव्यं जातेरित्यादौ घ-
टत्वपटत्वादितत्तज्जातिमतोऽन्योन्याभावस्य द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभावव्यापक-
त्वेनातिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति पृथि-
वी संयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः ॥

इति प्रथमलक्षणम् ॥

दिति भावः । विवक्षितत्वादिति । तथा च सत्ताभावाधिकरणतावत्सामान्यनिष्ठाभावो न
द्रव्यत्ववद्भेदाभावः किन्तु अभावान्तरमेव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य द्रव्यत्व
वद्भेदे सत्त्वात् तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिः । अत्र व्याप-
कत्वं न तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं पूर्ववत् द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्या-
प्यापत्तेः नापि अन्योन्याभावघटितं निर्धूमत्ववान् वह्निमद्विज्ञत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः
किं तु तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियो-
गिताकान्योन्याभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं विवक्षणीयम् तथा च न कोऽपि दोषः । अतो
व्यापकत्वानुधावनमिति । तथा च वह्निमदन्योन्याभावत्वस्य साध्याभावसमाना-
धिकरणवृत्तित्वेऽपि साध्याभावाधिकरणतावन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावाच्चाति-
व्याप्तिः साध्याभावाधिकरणताया अयोगोलकादावपि सत्त्वेन तन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्यैव वह्निमदन्योन्याभावत्वे सत्त्वात् । धूमवदन्योन्याभावासत्त्वादिति । धूमा-
वयवे समवायेन धूमस्य सत्त्वात् इति भावः । द्रव्यं जातेरित्यादाविति । हेतुतावच्छेदकस्य
इतरवारकपर्याप्तिनिवेशेनैव (हेतुतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वनिवेशेन) धूमवान्वहेरि-
त्यत्र तत्तद्वह्निमदन्योन्याभावमादायातिव्यप्तेर्वारणसम्भवात् अप्रसिद्धसाध्यकस्थला-
नुधावनं तथा च घटान्योन्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वेन हेतुता-
वच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरस्त्येवेति । अव्याप्यवृत्तीति । तस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वाङ्गीकारे तु प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
कापेसंयोगिभेदत्वे सत्त्वेन अतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । संक्षेप इति । प्रतियोगिवैयर्थ्य-
करणाघटितव्यापकत्वाङ्गीकारे तस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिरिति सूचितम् ।

इति प्रथमलक्षणव्याख्या ।

साध्यवैयधिकरणानाधिकरणत्वं वा ।

तदुभयमपि साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वं तच्च तत्र

साध्यवैयधिकरणमिति । साध्यवैयधिकरणं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम्, साध्यवदवृत्तित्वपरत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतो ऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंज्ञेतौ नाव्याप्तिः । अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वांशस्याधिकस्य प्रवेशाच्च साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यनेन यथाश्रुतस्य पौनरुक्त्यम् । अखंडाभावघटकतया चाधिकरणत्वांशस्य न वैयर्थ्यम् । साध्यवद्भिन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकं बोध्यम् । तेन बन्दिमान् धूमादित्यादौ धूमस्य समवायेन बन्दिमतो भिन्ने यत्किञ्चित्साध्यवद्भक्तिभिन्ने च पर्वतादौ वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति तु समुदायार्थनिष्कर्षः । अन्यथा पूर्ववत्साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानाधिकरणत्वमित्यत्र वृत्तेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः । शेषं पूर्ववत् । लक्षणद्वयमेकदैव दूषयति —

तदुभयमपीति । साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वं—साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वनियतं, साध्यानाधिकरणावृत्तित्वव्याप्यमिति यावत् । तच्च व्यापकीभू-

अव्याप्यवृत्तिमत इति । अन्यथा कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेन एतद् वृक्षे कपिसंयोगिभेदसत्त्वादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । अखण्डेति । साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यत्र वृत्तित्वपदार्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावेऽन्वयः अत्र तु निष्ठत्वसम्बन्धेन तस्याधेयतायामन्वयः आधेयतायाश्चाधिकरणतायामन्वयः तस्य च प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावेऽन्वयः इदमेवानयोर्वैलक्षण्यम् । नक्षतिः । नाव्याप्तिः इदं बन्दिमद्गुणनादित्यस्य सद्हेतुत्वाङ्गीकारे असम्भवो न सम्भवति तस्यासद्हेतुत्वाङ्गीकारे तु विशेषरूपेण संसर्गत्वानभ्युपगमे विषयतायाः संसर्गत्वानभ्युपगमे च दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्र लक्षणसम्बन्धोक्तवदित्यर्थः । लक्षणद्वयस्य साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वबोधकत्वाभावात् साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वपदं व्याचष्टे । साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वनियतमिति । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानाधिकरणे साध्यानाधिकरणानाधिकरणे च उभयत्रैव साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वसत्त्वादिति भावः । व्यापकीभूतं चेति । तथाच व्यापकाभावस्य व्याप्याभावव्याप्यत्वेन व्या-

यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणानधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धमिति ॥

तं साध्यानधिकरणावृत्तित्वं च । तत्र । केवलान्वयिसाध्यके । अप्रसिद्धमित्यन्वयः । साध्यानधिकरणत्वस्य साध्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्स्वरूपस्य तत्राप्रसिद्धेः ।

यत्किञ्चिदिति । यदि च साध्यानधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किं तु साध्याधिकरणप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमात्रं तदा बन्दिमान् धूमादित्यत्र यत्किञ्चिद्वन्धनधिकरणे पर्वतादौ वर्तमाने धूमेऽप्यप्रसिद्धमित्यर्थः । अप्यर्थकचकारात्केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चयः । तथा च व्यापकाभावाद्याप्यीभूतं तदुभयलक्षणमपि तदुभयत्राप्रसिद्धमिति भावः । साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति यथाश्रुतं तु न संगच्छते यथोक्तलक्षणद्वयस्य तत्स्वरूपत्वाभावादिति ध्येयम् ।

मट्टाचार्यानुयायिनस्तु, तदुभयमपि, तदुभयलक्षणवाक्यमपि । साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम्, साध्यानधिकरणानधिकरणत्वबोधजनकम् । साध्याधिकरणत्वसामान्याभाववद्भूतत्वाभावसाध्यवत्सामान्यभिन्नवृत्तित्वाभावान्यतरबोधजनकमिति यावत् । तच्च । तादृशान्यतराभाववत्त्वं च । तत्र । केवलान्वयिसाध्यके । अप्रसिद्धमित्यन्वयः । साध्याधिकरणत्वसामान्याभावादेरप्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु तदुभयवाक्यं न प्रागुक्ताभावान्यतरविषयबोधजनकमपि तु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाववद्भूतत्वसामान्याभावसाध्यवत्प्रतियोगिकभेदवद्भूतत्वसामान्याभावान्यतरबोधजनकमेव । साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभावसाध्यवत्प्रतियोगिकभेदौ च केवलान्वयिन्यपि प्रसिद्धावित्यत आह । यत्किञ्चिदिति । शेषं पूर्ववदित्याहुः ॥

माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणं समाप्तम् ।

पक्षीभूतसाध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्य अप्रसिद्धाऽभावेन व्याप्यीभूतसाध्यवैयर्थ्याधिकरण्येत्यादिलक्षणस्याभावः सुलभ एव बन्धभावात् धूमाभाववदिति भावः । नतत्सामान्यभेद इति । तथाच केवलान्वयिस्थले साध्याधिकरणत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वेऽपि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणत्वाभावस्य प्रसिद्धा नाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः सम्भवतीत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चय इति । तथाच केवलान्वयिनि तादृशभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वाच्यत्वहेतौ सत्त्वात् अव्याप्तिः सुदृढेवेति ।

इति श्रीहरिरामशुक्लकृता माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणव्याख्या समाप्ता ।

माथुर्याः पञ्चलक्षण्याः क्रोडपत्रम्

गिरो गुरुणां निध्याय प्रीतये दूरदर्शिनानाम् ।

अथिा हरिहरेणेदं क्रोडपत्रं प्रतन्यते ॥

(१)

२ पृ० ७ प०

अथ विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुता प्रसिद्धैवेति मथुरानाथोक्तिः कथं सङ्गच्छते ? तद्रूपप्रागभावतद्रूपप्रागभावध्वंसयोरन्यतरघटकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य घटादौ सत्त्वेऽपि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्रासत्त्वादिति चेन्न, निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुताप्रसिद्धिरित्यस्यैव मथुरानाथाभिप्रेतत्वात् ।

(२)

३ पृ० १ प०

न कर्मधारयादिति । अत्र कर्मधारयपदं बहुव्रीहीतरपक्षसमासान्यतमत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकम्, न तु षट्समासान्यतमत्वावच्छिन्ने, पञ्चमात्रगतान्यतमत्वापेक्षया षट्समासगतान्यतमत्वस्य गुरुत्वात् । यत् समासत्वस्यान्यतमत्वरूपतां विनाऽन्यद् दुर्बलम् । एतल्लघुशरीरान्यतमत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वलाभायैव बहुव्रीहीतरत्वोक्तिः, बहुव्रीहिघटितगुस्तरसमासान्यतमत्वस्य नियममध्ये प्रक्षेपस्यानावश्यकत्वात् ।

यत्तु बहुव्रीहीतरत्वानिवेशे साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र मतुप्प्रत्ययस्यासाधुतापत्तिः । अयं भावः—साध्यस्य अभाव इत्यर्थकतत्पुरुषसमासोत्तरं मतुप्प्रत्ययो न भवति, साध्यम् अभावो यस्येत्यर्थकबहुव्रीह्युत्तरं मतुप्प्रत्ययः साधुरेव । एवं च उक्तार्थकतत्पुरुषोत्तरमतुप्प्रत्ययस्यासाधुत्वनिर्वाहाय तदर्थकबहुव्रीह्युत्तरं तस्य साधुत्वनिर्वाहाय च नियमे बहुव्रीहीतररत्ननिवेशस्यावश्यकत्वम् । प्रकृते च तत्पुरुषार्थकबहुव्रीहिरेव, अतो मतुप्प्रत्ययः सुष्ठूपपद्यते । इत्युक्तम्, तच्च मनसि विचित्ररसं प्रसूते । यतो बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्तुल्यार्थकत्वं पुरा केनापि पण्डितेन न श्रुतमिदानीमपि न श्रूयते । तथा हि साध्यम् अभावो यस्येतिविग्रहार्थकबहुव्रीहौ मतुप्प्रत्ययान्तात् साध्याभिन्नाभावनिरूपितसम्बन्धविशिष्टोऽवगम्यते, तत्प्रत्ययान्तात् साध्यस्य अभाव इतिविग्रहार्थकतत्पुरुषाच्च साध्यनिरूपिताभावसम्बन्धविशिष्टः । एतावता किं बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्तुल्यार्थकत्वमायातम् ?

(३)

अथ धूमाधिकरणताया अपि बह्वयभावाधिकरणत्वेन तन्निरूपितवृत्तिताया नियमतः पूर्वतन्निरूपितत्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नायास्तस्या धूमे सत्त्वेन बहिमान् धूमादित्या-

दावव्याप्तिरिति चेदत्र प्राश्नः,—अधिकरणतानिरूपितत्वमधिकरणनिरूपितत्वं चैतयोर्द्वयोर्नैको निरूपितत्वरूपानुगतो धर्मः । तथा सति धूमः पर्वते वर्तत इतिवद् धूमो धूमाधिकरणतायां वर्तत इति प्रतीत्यापत्तेः । अत एव विलक्षणनिरूपितत्वे सप्तम्यर्थतां स्वीकृत्योपपत्तिः कार्य्या, तादृशापत्तिश्च वाढ्या । एवं रीत्यैव कार्य्यस्य कारणं न तु कार्य्यताया इत्यादिकमुपपादनीयम् । षष्ठ्या विलक्षणनिरूपितत्वार्थकत्वात् ।

नव्यास्तु साध्याभावावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावद्दृष्टिताया एव निवेशनीयत्वात् । दर्शिताधिकरणतानिष्ठं निरूपकत्वं च निरवच्छिन्नमधिकरणतात्वावच्छिन्नं वा कथञ्चिदित्येव स्वीकरणीयम्, न तु साध्याभावाद्यखिलधर्मावच्छिन्नत्वमपि मानाभावात् । एवञ्च निरूपकतायां साध्याभावावच्छिन्नत्वनिवेशनेनैवाधिकरणतानिष्ठनिरूपकताया व्यावर्तनसम्भवेन नाव्याप्तिः । एवञ्च घटत्वाभाववान् घटपटोभयत्वादित्यादौ मथुरानाथप्रदर्श्यमानातिव्याप्तिरपि सूपपद्यते । अन्यथा घटत्वाभाववत्पटनिरूपितस्य घटपटोभयत्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यतावद्दृष्टित्वस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्त्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति प्राहुः । प्रकृतपदार्थतत्त्वमविद्वद्भिः प्राचीनक्रोडपत्रकारैरत्र यः समाधानप्रयासः कृतः, स च श्रोतृबुन्दस्य व्यामोहकर एवेति तत्प्रदर्शनमुपेक्षितम् ।

(४)

६ पु० २ प०

तस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वमनये त्विति । अथ यथा प्रतियोगित्वनिरूपकत्वाधिकरणत्वावच्छेदकत्वकार्य्यत्वकारणत्वादीनां स्वावच्छेदकस्वरूपत्वेऽपि तेषां स्वरूपसम्बन्धेन वर्तमानत्वं सर्वसम्प्रदायानुमतं तथा घटत्वाद्यभावाभावानामपि स्वरूपसम्बन्ध एव नियामक आस्ताम्, अन्यथा प्रतियोगित्वादीनामपि समवायादिको नियामकः स्यात् । एवञ्च व्याप्ति-लक्षणे सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वनिवेशः साधीयानस्तु । न च स्वरूपसम्बन्धो घटत्वादिरूपघटत्वाभावाभावप्रतियोगिकत्वेन न क्लृप्तः समवायादेरेव क्लृप्तत्वादिति वाच्यम्, प्रतियोगितात्वादिना स्वरूपसम्बन्धप्रतियोगिताया अपि क्लृप्तत्वात् । न च स्वरूपसम्बन्धे स्वाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, भवन्मते समवायादौ घटत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयत्वस्य क्लृप्तत्वेऽपि स्वाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयतायाः कल्प्यत्वेन लाघवानवकाशात् । अन्यथा प्रतियोगित्वादेः स्वरूपसम्बन्धकल्पनेऽप्यगतिः स्यात् । इति चेन्न, यतः—अयं न विशिष्टसत्तावान् किन्तु विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिमान्, इयं न घटपटोभयवती किन्तु भयाभावप्रतियोगिमती अयं न द्वौ किन्तु द्वित्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन प्रतियोगित्वादेः स्वावच्छेदकस्वरूपत्वेऽपि तस्य सम्बन्धान्तरस्वीकारावश्यकत्वम् । स्वाभावाभावादेः स्वरूपतापक्षे तु विशिष्टसत्ताभाववति देशे उभयविशेषाभाववति देशे च तदभावाभाववतोऽप्रतीतेः सुतरां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एव स्वाभावाभाववत्ताया नियामकत्वमुपगन्तव्यम् । न च स्वाभावा-

भावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावैलक्षण्यमुपगम्य उक्तप्रतीतिसमुदाय उपपादनीयः किं सम्बन्धवैलक्षण्येन तदवैलक्षण्येन वा इति वाच्यम्, एकस्यामेवाधिकरणात्तायां लाघवेन वैशिष्ट्याद्यवच्छिन्नत्वस्वाभावाभावत्वावच्छिन्नत्वयोः कल्पनात् । इत्यकामेनापि तादृशसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं निवेशनीयम् ।

(९)

६ पृ० ४ प०

साध्यसामान्यीयेति । अत्र तादृशसाध्याभावत्वव्यापकसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । तेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य स्वरूपेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन साध्यस्य योऽभावः सोऽपि प्रमेयतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावांन्तर्गतस्तस्य विशेषणताविशेषणाभावस्य साध्यरूपत्वेन विशेषणताविशेषोऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन प्रमेयात्मकसाध्याभावाधिकरणे आत्मनि हेतोर्वर्त्तमानत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

न चैवमपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकेन साध्यतायां कालत्वादिहेतौ प्रमेयत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य निरुक्तसाध्याभावत्वव्यापकतया साध्यसामान्यीयतया च तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभाववति काले हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, तादृशसाध्याभावत्वसमनियतसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षणीयत्वात् ।

इदमत्रावधेयम्,—विषयित्वसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले साध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावे कथमपि न हि सम्भवति । विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य स्वरूपेण योऽभावः स न निखिलप्रमेयस्वरूपः, न वा तादृशाभाववत्ताया नियामको विषयित्वसम्बन्धः । तथा सति प्रमेयाभावाभावत्वावच्छिन्नाविषयकशुद्धप्रमेयत्वावच्छिन्नविषयकज्ञाने प्रमेयाभावत्वावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । अतो विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य स्वरूपेण योऽभाव एषोऽतिरिक्त एव तद्वृत्तानियामकः स्वरूपसम्बन्ध इत्येव विचारसहम् ।

न च तादृशाभावाभावो निखिलप्रमेयस्वरूप एवास्ताम्, तद्वृत्तानियामकस्तु स्वरूपसम्बन्ध इति वाच्यम्, तथा सति प्रमेयत्वादिरूपप्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन सर्वत्र सत्त्वेन तादृशाभावाभावस्य तत्सम्बन्धेन सर्वत्र सत्त्वापत्तेः । एवञ्च जगदीशायभिमर्तं साध्यवत्ताबुद्धेर्विरोधितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं निवेशयितुं युक्तमेव । एतेन कपिसंयोगिनस्तादात्म्येन साध्यतायां सद्देतौ कपिसंयोगिभेदाभावस्यातिरिक्तताया मथुरानाथस्वहास्तितत्त्वेन साध्याभावरूपकपिसंयोगिभेदे साध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वासत्त्वेऽपि साध्यवत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धतया स्वरूपस्य प्राप्तत्वेन तत्र नाव्याप्तिरिति समाहितम् ।

अथ साध्याधिकरणत्वाभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिः समुचिता । अन्यथा वृत्त्यन्या-
मकसम्बन्धेन साध्यतास्थले तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया बहुन्यायविदसम्मत-
त्वेनाव्याप्तिः स्यात् । एवं सर्वत्र साध्याधिकरणत्वाभावाधिकरणतायाः स्वरूपसम्बन्धेन
निवेशसम्भवेन साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितेत्यादिगुस्तरप्रयासो विफलश्च ।
इति चेन्न, प्राचीनमते तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यन्यामकसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावस्या-
सत्त्वात् । अवयवग्रन्थे गदाधरेणेति स्वहस्तितम् । साध्याधिकरणत्वाभावस्तु साध्याभाव
एव । एवं च घटत्वाभावादिसाध्यकसद्देतौ साध्याधिकरणत्वाभावस्य स्वरूपेणाधिकरणता-
निवेशो न हि सम्भवति, तादृशाधिकरणत्वाभावस्य घटत्वस्वरूपत्वात् । अत एव
सिद्धान्तलक्षणविचारे द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्यत्वानतिरेकादिति
जगदीशलिल्लनम्

अथ गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकृतये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
करणत्वाभावनिवेश एवोचित इति चेन्न, गुरुधर्मे अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गी-
कृन्मते अधिकरणत्वीयनिरूपकताख्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि असत्त्वात् । इति
विशेषव्याप्तौ दीधितिकृता प्रगल्भलक्षणविचारे स्वहस्तितम् ।

(६)

१० पृ० ४ प०

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेति । ननु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
त्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य स्वरूपेण स्वप्रतियोगितादशविशेष्यत्वानधिकरणघटा-
द्यवच्छेदेन कालेऽपि सत्त्वात् केवलान्वयितया केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैव
तदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् कथं तादृशाव्याप्तिनिरासाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसा-
ध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वमिति चेन्न, यतों गगनाभावस्य कालिक-
सम्बन्धेन योऽभावस्तस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिदेतावव्याप्तिरिति प्र-
तियोगितायां तादृशविशेषणमावश्यकम् ।

(७)

१० पृ० १० प०

प्रतियोगितावच्छेदकवदिति । अथात्र घटभिन्नं कपालत्वादित्यादावव्याप्तिः,
घटत्वात्मकसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटरूपसाध्या-
भावाधिकरणे कपाले हेतोर्वृत्तेः । यद्यपि घटनाशदशायमिदानीमिह कपाले न घट इति
प्रतीत्या समवायसम्बन्धेन घटस्य निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या वक्ष्यमाणनिरवच्छि-
न्नाधिकरणत्वनिवेशेनैवाव्याप्तिवारणं सम्भवति, तथापि गुणभिन्नं द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः,
गुणत्वरूपसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन गुणात्मकसाध्या-
भावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणे आत्मादौ हेतोर्विद्यमानत्वात् । मैवम्, यत्साध्याभाववृत्ति-
साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदको यः सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन तत्साध्याभावाधिकरण-

स्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमननुगमः, स्वनिरूपितत्व-स्ववृत्तिसाध्यप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन साध्याभावविशिष्टाधिकरणत्वस्य
निवेशनीयत्वात् । न चात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वदलं व्यर्थम्, विषयितया घट-
भेदवद्विज्ञानभेदस्य घटभेदात्मकस्य ज्ञानभिन्ने सर्वत्र प्रतियोगिसत्त्वात् तद्वारणाय तस्य
सार्थक्यात् । न चाभावस्य यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तस्य
कालिकसम्बन्धेन साध्यत्वे महाकालत्वादिहेतावध्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षणीयतया पुनरत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वदलवैयर्थ्य-
मिति वाच्यम्, तद्विशेषणस्यात्रैव तात्पर्यात् । इति साम्प्रदायिकाः ।

गुरुचरणास्तु घटभेदाभावाश्रयो घटो न कपालमिति प्रतीतिः सर्वसम्मतत्वेन तत्-
प्रामाण्यानुरोधात् घटभेदाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः घट एव स्वीकरणीयत्वेन कपाले
साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताविरहादेव न घटमिदं कपालत्वादित्यादावध्याप्तिः ।
इति प्राहुः ।

(८)

१० पृ० १२ प०

इत्थञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनापीति । अथात्यन्ताभावत्वनिरूपि-
तत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनमनर्थकम्, भेदाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वेऽपि नि-
वृत्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव व्याप्तिरक्षणे विवक्षिततया घटान्योन्या-
भाववान् घटत्वत्वादित्यादौ वृत्त्यनियामकतादात्म्यसम्बन्धस्य तादृशसाध्यप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेऽपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरव्याप्ययोगात् । इति
चेदत्र केचित्—वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादरपक्षे स्वामित्वादि-
सम्बन्धेन धनाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायां तदव्यक्तत्वादिहेतौ साध्यीयप्र-
तियोगितावच्छेदकेन स्वामित्वसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरव्याप्तिमिया यथोक्तलक्षणे
साध्याभावत्वावच्छिन्नसम्बन्धिताया एव प्रवेशनमावश्यकम् । एवञ्च साध्यीयप्रतियोगि-
तावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्याभावस्य घटत्वस्याधिकरणे घटत्वत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिर्दु-
ष्परिहारेति प्रतियोगितायां तादृशविशेषणम् । इति वदन्ति । तन्न मनोरमम्—संयोगव-
द्विज्ञानत्वाभावस्यैव वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याऽप्यतिरिक्तत्वमेव
मथुरानाश्रमिभ्रेतमिति स्वामित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावस्याति-
रिक्ततया साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकेन स्वरूपसम्बन्धेन तादृशतिरिक्तसाध्याभावस्याधि-
करणत्वप्रसिद्धेरव्याप्यनवकाशात्, चैत्रे स्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधनाभावो
नास्तीति नञ्समभिव्याहृतानुयोगिवाचकपदप्रकृतिकसप्तम्या अधिकरणत्वावगाहिशब्द-
प्रमानिर्वाहानुरोधेन वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावस्याऽतिरिक्त-
ताया एव युक्तत्वाच्च । न चैवं स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्याकलञ्च-

णस्य स्वामित्वेन धनाद्यभावप्रतियोगिनि धनादावव्याप्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगित्वलक्षणाव्याप्तिपरीहाराय धनादेः स्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावाभावस्वरूपत्वाङ्गीकारेऽपि निरुक्ताधिकरणत्वावगाहिप्रतीतिः प्रमात्वानुरोधेन स्वामित्वेन धनाभावाभावस्यातिरिक्तत्वस्यापि स्वीकारावश्यकत्वात् ।

वस्तुतस्तु अधिकरणत्वादेरिव सम्बन्धिताया अनुगताकारपृथग्धीविशेषसिद्धतया विनिगमनाविरहेण साध्याभावाधिकरणताघटितव्याप्तेरिव साध्याभावसम्बन्धिताघटितव्याप्तेरपि व्यतिरेकिसाध्यकानुमितिप्रयोजकत्वस्य दुष्परिहारतया तादृशसम्बन्धिताघटितव्याप्तिलक्षणस्य घटभिन्नं घटत्वत्वादित्यादावव्याप्तिवारपाय परिचायकशरीरे अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वं निरुक्तप्रतियोगितायामवश्यं विशेषणीयम् ।

(९)

१६ पृ० १ प०

अन्ये त्विति । अथ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-स्वाधिकरणताश्रयनिरूपित-निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्ननिरवाच्छिन्नवृत्तित्वाभाववन्निरुक्तसाध्याभावकत्वमेव निवेद्यताम्, किं तादृशगुस्तरमिवेशेन ? न च गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ विशिष्टसत्तारूपनिरुक्तसाध्याभावस्य निरुक्ते-त्वधिकरणनिरूपितनिरुक्तवृत्तित्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यम्, निरुक्तस्वाधिकरणताश्रयनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरवाच्छिन्नवृत्तित्वाभाववन्निरुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमेतादृशार्थस्योक्तत्वात् ।

अत्र ब्रूमः । अधिकरणभेदेनाधिकरणताया नानात्वमते हृदनिष्ठधूमाभावाधिकरणतायां हेत्वधिकरणाऽयोगोलकनिरूपित-स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरवाच्छिन्नवृत्तित्वाभावसत्त्वेन धूमवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिरतो निरुक्तनिवेशनामिति । न च साध्याभावाधिकरणतासामान्ये निरुक्तवृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया महागौरवापत्तेः ।

(१०)

१८ पृ० ४ प०

यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावादिति । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वस्यैव व्यर्थविशेषणघटितत्वरूपत्वात् साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वत्वाघटितत्वेनोक्तलक्षणं न व्यर्थविशेषणघटितामिति भावः ।

(११)

१८ पृ० ६ प०

तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेरिति । अथैतल्लक्षणेऽपि साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यायप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । एवञ्च साध्याभावपदाऽऽनर्थक्यशङ्कायामप्यधिकरणत्वस्य तादृशेनैव सम्बन्धेन वि-

वक्षिततया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावादिसाध्यकात्मत्वादिहेतौ तादृशकालिकसम्बन्धेन हेतुमत्यसतः साध्यवद्भिन्नवृत्तेरधिकरणे आत्मत्वस्यासत्त्वालक्षणगमनसम्भवेन कथमसम्भवोक्तिः सङ्गच्छते ? इति चेन्न, यतस्तादृशप्रमेयाभावाभावत्वं निखिलप्रमेये नाभ्युपेयते, परन्तु लाघवात् केवलान्वयिष्वेव । तथा चात्मघटान्यतरत्वप्रतियोगिकस्वरूपकालिकान्यतरसम्बन्धेन यः साध्याभावत्वावच्छिन्नाभावस्तस्यापि साध्यतया साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकनिरुक्तान्यतरसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवर्तमानस्य आत्मघटान्यतरत्वस्याधिकरणे आत्मनि हेतोर्वृत्तेरसम्भवोक्तिर्निर्वाधैव ।

न च तथापि जात्यभाववान् जातित्वादित्यत्र साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदक-समवायसम्बन्धेन जातिरूपहेत्वधिकरणे कस्याप्यसत्त्वात् सूत्रपाद एव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्, स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धस्यापि निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकतया लाभसम्भवेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिगगनाभावादेहेतुमत्यपि सत्त्वादसम्भवस्य वज्रलेपायमानत्वात् ।

(१२)

२० पृ० ४ प०

यद्वेति । ननु घटत्वघटाकाशतत्संयोगान्यतराभाववान् गगनत्वात् इत्यत्राव्याप्तिर्दुर्वारैव घटत्वघटाकाशतत्संयोगस्यानुगततया तत्र तादृशान्यतराभावाभावत्वकल्पने बाधकाभावात् क्लृप्तानां तथात्वकल्पनसम्भवे अतिरिक्ततात्वकल्पनाऽनौचित्यादिति चेन्न, यद्वेति वाकारस्याऽऽस्थासूचकत्वात् । वस्तुतो घटत्वघटाकाशतत्संयोगान्यतराभावाभावस्य घटे व्याप्यवृत्तित्वन्निरवच्छिन्नवृत्तिकतया घटे किञ्चिदवच्छेदेन तादृशान्यतराभावो नास्तीति प्रतीतेरप्रामाणिकत्वम्, परन्तु तादृशान्यतराभावाभावस्य तादृशान्यतरस्वरूपत्वे तादृशान्यतरान्तःपातिघटाकाशतत्संयोगस्य अवच्छिन्नवृत्तिकतया तत्प्रतीतिः प्रामाणिकत्वापत्तेः । अतिरिक्तत्वपक्षे घटे तादृशाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तत्प्रतीतिर्न प्रामाणिकत्वम् । घटाकाशसंयोगाभावत्वेन साध्यत्वे तादृशसाध्यस्य केवलान्वयितया व्याप्यवृत्तित्वाद् भेदस्य तद्वद्भिन्नत्वस्याप्रसिद्धेरव्याप्तिरशक्योच्छेदेत्यन्यतराभावस्य साध्यत्वम् ।

(१३)

२६ पृ० १७ प०

केवलान्वयिन्यभावादिति । ननु केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन पञ्चानां लक्षणानां दूषणमसङ्गतं साध्याभाववद्वृत्तित्वादिलक्षणस्य स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वादित्स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकासाध्यतावच्छेदकाभाववत्त्वार्थे कृते केवलान्वयिन्यव्याप्तिविरहादिति चेन्न, धनी चैत्रत्वादित्यादौ स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकवृत्त्यनियामकस्वामित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽव्याप्तेः । न च तादृशलक्षणस्य स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-

ववद्वृत्तित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाभावत्वार्थकरणाज्ञेय-
दोष इति वाच्यम्, धनी द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वस्य धनत्वावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वामित्वसम्बन्धा-
भावसत्त्वादतिव्याप्यापत्तेः ।

प्रमादपरिकल्पितं यदि च किञ्चिदालोचितं
तदस्ति मम दूषणं पुरुषधर्म एव भ्रमः ।
यदत्र नवकल्पनाकलिततर्कवाग्वैभवं
तदेव गुरुदैवतस्फुरदमोघशिक्षाफलम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायराखालदासन्यायरत्नभट्टाचार्यान्तेवासि-भ्रीहरिहरशास्त्रि-
सङ्कलितपञ्चलक्षणीमाथुरीकोडपत्रं समाप्तम् ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
विद्याविलासप्रेस, गोपालभन्दिर के उत्तर फाटक,
बनारस सिटी ।

आत्मानन्द आरुड स्वामी

मु. गौ.पोष्ट, मो.ता.भा.जि. विदर

शुद्धिपत्रम् ।

मैसूर स्टेट

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
प्रमाणमितिका	प्रमितिकर	१	१
रितर	अनुमितिरनुमितीतर	१	६
त्वाप्तिः	त्वाप्राप्तिः	३	५
रु	रु	३	२०
स	सा	४	११
धूमस्तद्वृ	धूमस्तद्वृ	५	१८
ध्य	साध्या	७	१४
हया	वह्य	१६	१४
ध्य	साध्या	१६	५
तदभिन्न	तद्भिन्नभिन्न	२०	७
छिप्र	वच्छिन्नप्र	२१	४
भ	भा	२२	२
स	सामा	२२	७
व	भावे	२६	१

शक्तिवादः.

पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तनिर्मितया विवृत्याख्य-

टीकया सहितः ।

भो.भो विपश्चिदप्रेसराः !

विदितमस्तु तत्रभवतामेतद्-यत् किल न्यायशास्त्रे शब्दखण्डवि-
 चारग्रन्थेषु सत्स्वपि बहुषु पदपदार्थसंबन्धस्वरूपशक्तिनिर्णयाय यथा
 खलु शक्तिवादः सर्वमूर्धन्यस्तथा नापरो ग्रन्थ इति दार्शनिकानां नैव
 तिरोहितम्,

अस्य प्रणेता विश्वविख्यातवैदुषीकः श्रीमान् तार्किकचूडामाण-
 गंदाधरभट्टाचार्यः,

सोऽयं निबन्धोऽतिगम्भीरतया व्याख्यामपेक्षमाणोऽतः श्रीनवद्वी-
 पनिवासिनैयायिकप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तनिर्मितया विवृत्याख्य-
 या टीकया पूर्वं कलिकातायां मुद्रितोऽपि नानाकारणनिबन्धनाभिरशु-
 द्धिमिरन्तुद एव जिज्ञासूनामासीत्,

ततोऽस्माभिः स्वकीयविद्याविलासयन्त्रालये संशोधय्य प्रकाशितः,

ग्राहकाणां सुविधायै रूप्यकत्रयमेव ३) रु० सटीकस्यास्य शक्ति-
 वादस्य मूल्यं निर्धारितम्,

आशास्यते चैनं जिघृक्षुभिर्ग्राहकैर्निम्ननिर्दिष्टस्थाने पत्रादिप्रेषणे-
 नोक्तग्रन्थावाप्तये वयं सूच्येमहीति ।

१-१२-२९ ।

{ जयकृष्णदासहरिदासगुप्तौ
 चौखम्भासंस्कृतग्रन्थमाला कार्यालये,
 काश्याम् ।

आत्मानन्द आरुड स्वामी
 हु. गौ.पोष्ट, मो.ता.भा.जि. विदर
 मैसूर स्टेट

- ७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या-
सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् ।
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तो प्रथमोभागः २० २-८
- ७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । रत्नप्रभया सहितम् । द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादान्ताञ्चतुर्थाध्याय पर्यन्तः द्वितीयोभागः । (यन्त्रस्थ)
- ७२-१ सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणि-
ताध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म. म.
श्रीधर्मद्ववापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । (ज्यो० वि० ४) २-०
- ७२-२ सिद्धान्तशिरोमणिः । " " " "
गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म. म.
श्रीधर्मद्ववापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । (ज्यो० वि० ४) २-०
- ७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्मणा सम्पा-
दितम् । पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय
इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम् । (आयुर्वेद
शास्त्रविभागे १) २० ०-८
- ७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् ।
मल्लिनाथसुरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं०
श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम् ।
(सर्गत्रयमात्रम्) । (काव्य वि० १०) २० ०-१२
- ७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मना-
भमिश्रापराभिधानप्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालो-
कप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः । साहि-
त्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिका-
दिभिः सम्पूष्य सम्पादितः । (अलङ्कार वि० ३) २० ०-१२
- ७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् ।
मल्लिनाथसुरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकन-
कलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्क-
तम् । (सर्गत्रयमात्रम्) (काव्य वि० ११) २० ०-६
- ७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्क-
सिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः । (न्यायविभागे १०) २० ३-
७८. माथुरीपञ्चलक्षणी । पं० श्रीउमानाथाज्यालकृतव्याख्यया सहिता
तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम् पं० श्रीहरिरामशुक्लवि-
रचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० हरिहरशास्त्रिसङ्कलित-
माथुरीपञ्चलक्षणीकोडपत्रं च । (न्याय वि० ११) ०-६

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,

बोल्डम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।